Blad, boek en band

Charles Nypels

bron
Charles Nypels, *Blad, boek en band*. Uitgeverij Het Spectrum, Utrecht 1941

Zie voor verantwoording: https://www.dbnl.org/tekst/nype001blad01_01/colofon.php

Let op: boeken en tijdschriftjaargangen die korter dan 140 jaar geleden verschenen zijn, kunnen auteursrechtelijk beschermd zijn. Welke vormen van gebruik zijn toegestaan voor dit werk of delen ervan, lees je in de gebruiksvoorwaarden.

dbnl digitale bibliotheek voor de Nederlandse letteren

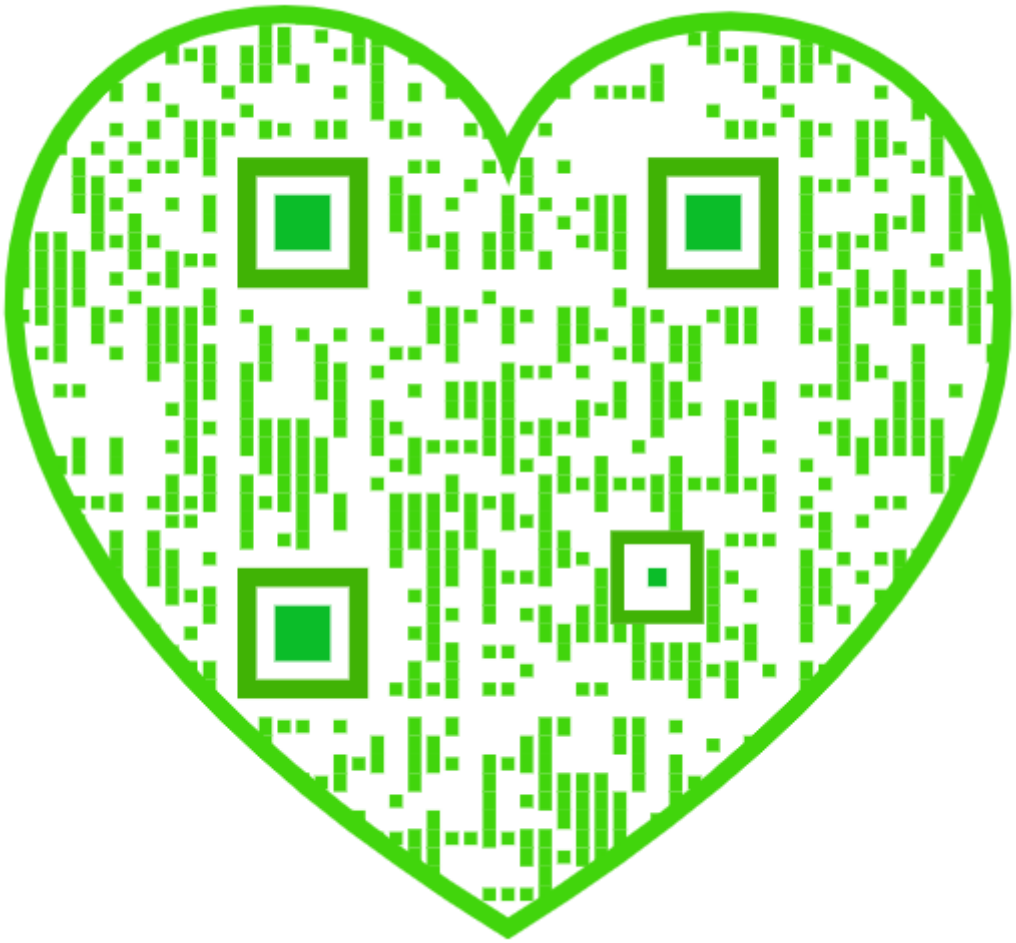

‘*aan mijn dochters, Anne en Germaine*.’

Woord vooraf

De voorwerpen uit onze dagelijkse omgeving worden ons in de regel zó vertrouwd, dat onze aandacht er zich eenvoudig niet meer mede bezig houdt.

Er moet een bijzondere aanleiding zijn, die er de afwezige aandacht weer op vestigt. Zulk een aanleiding wil dit boekje zijn voor alles dat bedrukt papier is.

Het aardewerk en porcelein onder de dagelijkse maaltijden zullen bij enige omzichtigheid een lang leven beschoren zijn, maar uit de brievenbus wordt enige keren daags allerlei drukwerk genomen, terwijl de welvaart en leeslust moesten gedogen, dat het gezin zich iedere werkdag één boek kon aanschaffen...

Zonder het voorwerp tastbaar vóór zich te zien, zal men zich misschien moeilijk een nauwkeurige voorstelling kunnen maken van het servies, dat men enige malen per dag gebruikt. Maar wanneer men een servies gaat kopen, dan pleegt men dit niet telefonisch af te handelen met enige afspraken omtrent prijs en aantal. Integendeel: de keus zal moeilijk blijken, ook al is men niet topzwaar beladen met beschouwingen over de adel van het gebruiksvoorwerp en deszelfs min of meer van adel zijnde grondstoffen.

Wat zijn koppen, kommen, schotels en schalen echter méér dan uitgeholde voorwerpen, waarin men aantrekkelijke spijzen of dranken op smakelijke wijze verzamelen of verdelen kan om met overeenkomstige manieren tot zich te nemen?

Zeker, koppen, kommen enz. kunnen, mits in fraaie vorm van materie en kleur, niet weinig bijdragen, zo men ook daar gevoelig voor is, tot een verhoogd genot bij het voeden, laven en strelen van den lijflijken mens. Maar wat zijn koppen, kommen enz. vergeleken bij de duizendvormige gestalten, waarin het gedrukte woord ons onder de ogen komt en waaruit wij, met matigheid en voorzichtigheid, een groot deel van ons geestelijk voedsel te puren hebben?

De uitvinding van de boekdrukkunst, waarvan men in 1940 het vijfde eeuwfeest herdenkt, betekent een mijlpaal en tevens een diep doorwerkende wijziging in het leven van de mensheid.

Deze uitvinding veranderde in wezen de bestaande verhoudingen en bood tot dan onbekende mogelijkheden, die tot op de dag van heden niet opgehouden hebben telkens andere vormen aan te nemen. Zij wordt steeds verder ontgonnen: ten goede en ten kwade, zoals alles, dat hier op aarde door mensenhanden beroerd wordt. Want al is er dan niets nieuws onder de zon, volgens het oud-testamentische woord van den óók aan wijsheid verzadigden rijkaard, toch wordt het aanschijn der dingen eindeloos anders tot aan het einde der dingen en der dagen. Het leven dwingt tot het levende en dit kent slechts schijnbaar stilstand.

Waar wij nu, arm of rijk, lui of vlijtig, passief of actief, van geboorte tot dood direct of indirect met enig drukwerk in een of andere verbinding staan, kan het aan een gezonde nieuwsgierigheid, zoal niet aan een prijzenswaardige belangstelling,

enige voldoening schenken omtrent drukwerken iets naders te weten, dan algemeen het geval is. Het heeft geen zin voor leken de technische bijzonderheden in schier ieder onderdeel van de vele wijzen van drukken in duistere vaktermen aan te snijden. Evenmin zijn historische beschouwingen en de vele strijdvragen aan te roeren, maar van dit zowel als van de technieken kan voldoende gezegd worden zonder vervelend of zelfs maar vermoeiend te worden, opdat men boek en band en blad met meerdere kennis van zaken en als meer ingewijd en belangstellend toeschouwer ter hand zal nemen.

In het jaar der herdenking van een glorierijk tijdperk van vijfhonderd jaren, is dit noch weelde, noch zinloos.

I. Spreken, tekenen, schrijven

De mensheid is zó oud, dat wij over de levenswijze onzer oudste voorvaderen al heel weinig nadere gegevens hebben.

Historisch reikt de wetenschap hieromtrent niet zo heel ver.

Over de staat van het oudste mensenpaar zijn wij beter ingelicht: de H. Schrift, dit Boek der Boeken, leert ons het aardse Paradijs, maar ook de zondeval en de strenge straffen. Eén daarvan was de onontkoombare doem om in het zweet des aanschijns het dagelijks brood te verdienen. Zo de menselijke natuur al niet reeds de ingeblazen behoefte had om haar aandoeningen op enigerlei wijze tot uiting te brengen, dan zou

deze verplichting tot arbeid den mens reeds direct aangezet hebben om middelen te zoeken en te vinden, opdat hij mededeling kan doen van hetgeen hem gaat bezig houden of zelfs vervullen.

Wij weten, dat Adam en Eva in het Paradijs *gesproken* hebben en dat Adam de dieren *namen* gaf. Het Woord heeft de mensen ook het menselijk woord gegeven, dat zij gebruikten voor wat goed en schoon was, maar dat ook direct misbruikt werd door Satan!

Sedert het Paradijs verloren ging, waren woorden geen ander lot beschoren: zij kunnen ten goede en ten kwade gebruikt worden. Buiten woorden heeft de mens nog andere middelen om uitdrukking te geven aan hetgeen hij mededelen wil. Zeer belangrijk in dit opzicht is het gebaar, dat zelfs vaak het gesproken woord vergezelt en dit tot vollediger betekenis kan opvoeren. Woord en gebaar kunnen beantwoorden aan iedere omstandigheid des levens. Zij kunnen mededeling doen van de meest primitieve en materiële omstandigheden, maar ook kunnen zij de meest verfijnde en ideële gevoelens vorm geven.

Heel de rijke menselijke natuur krijgt hier uitdrukking en gestalte. Eerst, naar wij mogen aannemen, vluchtig en verloren aan de immer vervliedende tijd. Maar al spoedig zal de behoefte gevoeld zijn om hetgeen essentieel vergankelijk was, op de een of andere manier te bestendigen. Zogauw een verbetering of zelfs een verfijning verworven werd, zal men zich bemoeid hebben om deze vast te leggen en buiten de persoonlijke

ervaring te doen dienen voor anderen uit de eigen omgeving en zelfs voor de komende geslachten. Men zal de krachten van woord en gebaar ontdekt hebben en de wetten, die deze beheersen. Het woord en het geluid daarvan worden middel tot gedicht en gezang, het gebaar wordt geladen van betekenis en wordt tot spel en dans.

Wanneer nu de dracht en de schoonheid ervaren werden, dan dwingt het bezit van deze kostbaarheden tot een bestendiging van deze rijkdom.

De oudste wandschilderingen in grotten in Frankrijk, Spanje en Zuid-Afrika, waarvan de ouderdom slechts bij benadering te schatten is in een tijdperk, dat voor-historisch is ten opzichte van de tegenwoordige mensheid, stellen met primitieve middelen wonderschone afbeeldingen van dieren en jachttaferelen voor. Hoe primitief het leven in dit stenen tijdperk ook geweest moge zijn, men beschikte blijkbaar reeds over het middel der tekenkunst: de kunst om met tekens en tekeningen uitdrukking en uitbeelding te geven aan hetgeen om enigerlei reden van belang geacht werd. Wanneer eenmaal het teken en de tekening gevonden zijn, dan is de directe uitbeelding van het woord slechts één stap verder. Wie zou trouwens nu nog kunnen uitmaken of deze grottekeningen niet o.a. tevens aanduidingen geweest zijn omtrent de eigenschappen van de afgebeelde dieren of aanwijzingen hoe men zich gedurende de jacht te gedragen had? In dit geval staan wij hier voor het oudst bewaard gebleven *schrift*.

Hiermede is in ieder geval aangetoond hoe zeer

verbonden tekening en schrift zijn. Een verbondenheid, die heden nog duidelijk aan de dag treedt in schriften, waarvan honderden millioenen mensen zich nog dagelijks bedienen.

Het gesproken woord kan op twee wijzen vastgelegd worden: de meest gebruikelijke is die naar de klank, maar daarnaast kan ook naar het begrip of het aangeduide voorwerp vorm gegeven worden. De sterkste voorbeelden zijn ons latijns en gotisch schrift, zoals dit nu nog gebruikt wordt, dat een *phonetisch schrijt* is, een plastische uitbeelding van klinkers en medeklinkers, en het chinese en japanse schrift, dat nog steeds de eeuwenoude traditie voortzet van een schrift, dat zijn duidelijk nog nawijsbare oorsprong vindt in de uitbeelding van tekens (tekeningen) voor begrippen, een *ideologisch schrijt* dus. Op een en ander komen wij later uitvoeriger terug.

De geschiedenis van het schrift, van de schrijvende mensheid, is zó oud, dat hele verloren gegane beschavingen bekend zijn, waarvan wij wel het bestaan van een schrijfwijze weten, maar waarvan dit schrift overigens ons volkomen onbekend bleef. De oudste beschikbare gegevens plaatsen ons direct in een menigvuldigheid van schriften, die aanleiding werd, dat wij er in het volgend hoofdstuk over zullen schrijven onder de titel van *De Babylonische schrijtverwarring*.

Iedere beschaving, de geringste en veelzijdigste, heeft in de oudheid, waar zij meest de cultuur van één volk betrof, evenals nu, waar zeer onderscheiden volkeren zich in één ontwikkeling bewegen, steeds in een eigen schrijfwijze naar eigen

behoeften en middelen uitdrukking gevonden. Het is ondoenlijk zelfs maar een vluchtig overzicht te geven van de bekende schriften. Deze verschillen onderling van knopen in primitieve touwtjes tot de statige hiëroglyphen, van in boomschors gekorven streepjes tot de magistrale kapitalen van de Romeinse triomfbogen. Wanneer wij de afkomst van ons eigen schrift nader zullen nagaan, zal er gelegenheid te over zijn om de talloze verwanten en tijdgenoten daarvan den lezer voor ogen te voeren.

Men heeft uit het voorgaande echter wel kunnen vaststellen, welk een machtig en veelzijdig middel het geschreven woord ten allen tijde en in iedere beschaving is.

De vader ervan is de menselijke gedachte, de moeder het gesproken woord. Aan het ouderpaar zal men het kind herkennen, ook hier valt de appel nooit ver van de boom. De kracht en de macht zijn reeds volledig aanwezig in het gesproken woord, dat door het schrift slechts bestendigd kan worden.

Hoezeer dit waar is, moge blijken uit één voorbeeld, dat iedereen zal kennen, doch weinigen naar mijn ervaring opgemerkt hebben: in Zijn omwandelingen op aarde heeft Christus Zijn Boodschap enkel mondeling medegedeeld en slechts éénmaal, en dan nog in het stof, op de grond geschreven, opdat het door de voeten vertreden en door de wind uitgevaagd zou worden. Ook was dit zwijgen en schrijven een misprijzende houding tegenover schriftgeleerden en werd ons het geschrevene niet onthuld...

Niets gaat van deze wereld verloren vóór het einde der tijden, ook vibreert ieder gesproken woord tot dan toe: het enige dat tot ons menselijk vermogen ging behoren, was het zichtbaar en hoorbaar maken, óók nadat het voor ons oor reeds lang of kort nog geleden verklonken was. Welke middelen men daartoe verzonnen en gebruikt heeft, daarvan geeft het volgende hoofdstuk een overzicht.

II. De Babylonische schrift-verwarring

> Maar Jahweh daalde neer, om de stad en de toren eens te bezien, die de mensenkinderen bouwden. Want Jahweh sprak: *Zie, zij vormen één volk en spreken één taal. En dit is nog maar het begin van hun doen; later zal men niets meer kunnen beletten van al wat zij van plan zijn. Kom, laat ons afdalen, en daar beneden hun spraak in verwarring brengen, zodat zij elkanders taal niet meer verstaan. Zo verstrooide Jahweh hen over de hele aardet en staakten zij de bouw der stad. Daarom noemt men haar Babel, omdat Jahweh daar de spraak van de hele aarde in verwarring heeft gebracht, en omdat Jahweh hen vandaar over de hele aarde heeft verstrooid* (Gen. II: 5 - 9).

In het hebreeuws is ‘Babel’ een woordspeling op ‘verwarring’. De les van de Zondvloed was men blijkbaar vergeten en opnieuw waren de gedragingen van de toenmalige bevolking der aarde van dien aard en in het bijzonder de zonde van de hoogmoed dusdanig, dat een bestraffing, die in méér dan één opzicht te vergelijken valt met een zondvloed, niet kon uitblijven.

Men *staakte* de bouw der stad met de ten hemel gerichte toren, toen de macht van één volk en één taal onherstelbaar gebroken werd en de

spraak van de gehele wereld in verwarring geraakte en het volk zich over heel de aarde verstrooide...

Hetgeen met de spraak geschiedde, heeft zich natuurlijk ook voltrokken in het schrift.

Een verwarring, in de zin van deze Babylonische, roept niet het beeld op van slechts betrekking te hebben op enkele eenheden: integendeel, het tovert voor de verwonderde ogen een onmetelijke veelheid, waarbij de mens onmachtig is om éénheid en harmonie te herscheppen.

Het diepgaand onderzoek naar de op aarde nog in enigerlei vorm aanwezige schriften is van recente datum. In de vorige eeuw en in de 20ste zijn zeer belangrijke ontdekkingen gedaan, die een uitgebreid materiaal, dat tot dan toe onleesbaar was, ontsloten hebben. Nog zijn alle schriften niet leesbaar gemaakt, maar de moderne wetenschap, gesteund door talrijke vondsten uit opgravingen en een zo systematisch als spitsvondig onderzoek daarvan, heeft onwaardeerlijke bijdragen geleverd tot de exacte kennis van de algemene wereldgeschiedenis, maar ook de schriftenkunde in het bijzonder ten zeerste verrijkt en schier vervolmaakt.

Met al onze materiële kennis dringen wij echter geenszins door in het mysterieuse. begin van het schrift. Hierover bestaan meerdere theorieën: is het schrift allereerst voor louter nuttig gebruik aangewend, is het magisch of godsdienstig uitdrukkingsmiddel geweest enz. enz.? Wie zal het zeggen en met enige kans op gelijk aan onomstotelijke feiten kunnen koppelen?

Hoe dit ook zij, de wereld is overdekt met talen, die, al vinden meerdere soms uitdrukking in één schrift, een rijke variatie bieden in de tekens, waarin zij afgebeeld kunnen worden.

Hoever onze kennis omtrent de oorsprong van ons schrift en de onderlinge verwantschap met andere schriften ook reikt, *het* oerschrift kon niet vastgesteld worden, omdat dit zich verliest in de tijden, waarvan Bijbelse woorden gewagen, maar waarvan geen stoffelijke getuigen op aarde meer te vinden zijn.

Hoewel de wetenschappelijke onderzoeker zich hierover het letterlievende hoofd moge breken, de leek zal al leed genoeg hebben om uit het werkelijk nog bestaande enigermate wegwijs te worden.

Eén ding staat vast: er kan moeilijk sprake zijn van de bekende vraag omtrent het eerst aanwezig zijn van de kip of van het ei. Persoonlijk neig ik naar de kip, maar voor het schrift is twijfelloos de mens eerst aanwezig geweest en deze zelfs in een reeds gevorderde staat van cultuur.

Het schrift immers is niet primair maar secundair, dat is allereerst dienend: *afbeeldend, verbeeldend of uitbeeldend*.

Hieruit volgt reeds, dat het schrift allereerst een geestelijke plastiek inhoudt, die vervolgens in de eigenlijke, materiële verschijning bovendien een stoffelijke plastiek medebrengt.

De geestelijke dracht van het schrift kan edel en onedel, schoon en lelijk zijn; de materiële verbeelding kan dit alles evenzeer zijn. Deze eigenschappen zijn onderling niet soortelijk verbon-

den: een zeer schone tekst kan zeer lelijk in schrift neergelegd worden of omgekeerd...

Het mooist zal natuurlijk een volkomen harmonie zijn: een kunstwerk is dan ook de schoonste tekst in een allerfraaist kleed... waarover hier later een en ander méér verteld zal worden.

Om tot het schrift terug te keren, dient allereerst erop gewezen te worden, dat de technieken, waarin het systeem van het schrift bepaald is, lang niet alle overeenstemmen.

Onze 'romeinse' lettertekens verbeelden klanken: ons schrift is dan ook een *phonetisch* schrift. Maar het chinese schrift b.v. is een *beeldend* schrift van begrippen. Met andere woorden: onze klinkers en medeklinkers, met onderlinge verbindingen en lettertekens ter aanduiding van samenstellingen of afwijkingen, geven een zichtbare vorm aan klanken. Het chinese schrift en ook de egyptische hiëroglyphen daarentegen geven uitdrukking aan begrippen of voorstellingen, die in den regel zelfs geen streng omlijnde betekenis bezitten, doch uit hun onderling verband met de geenszins stabiele gevoeligheid daarvoor van den lezer, begrepen moeten worden. Zo kan de wijsheid en schoonheid van de klassieke chinezen in één moderne interpretatie er heel anders uitzien dan in een andere...

Voor ons phonetisch schrift kunnen wij anderzijds dan ook volstaan met 26 letters als grondvormen; de Chinezen kennen daarentegen enige duizenden tekens, zodat een mandarijn (o.a. volwaardig schriftkundige) een aanzienlijk en... gevreesd heerschap was.

In onze beschaving en de onmiddellijke voorgangers daarvan heeft het schriftbeeld een geheel eigen wezen aangenomen, een zelfstandigheid, die een waarde in zich zelf was en onafhankelijke vormen verkreeg.

In China leeft heden nog een schrift, dat ten nauwste verwant is aan de schilderkunst en hiervan zelfs een belangrijk onderdeel uitmaakt. Het schone schrijven - een verfijnde kunst - staat er terecht evenzeer in aanzien als de schone tekening of schildering. Ook in de fraaiste japanse houtsneden - Japan is geestelijk epigoon van China - speelt het schrift een evenwaardige rol, die wij in enige vorm onzer beeldende kunsten niet kunnen kennen. Deze oosterse schriften zijn dus ook schrijvend ontstaan, maar de nadrukkelijke voorkeur ligt in de picturale uitbeelding: het zijn meest zeer gecompliceerde tekens, die bijzonder fraai en decoratief gestyleerd zijn. De chinese beschaving, die zeer oud en ongemeen rijk is, is bovenal een poëtische wijsgerige en schilderkunstige, waarbij de vergeestelijking, tot in de realiteit van het schrift toe, altijd overheersend geweest is.

In welke onderscheiden vormen het schrift ook optreedt, beantwoordend aan innerlijke behoeften en gevoeligheden, het heeft steeds en onveranderlijk een magische kracht, die mysterieus uitstijgt boven de materiële omstandigheden waarin het schrift op een of andere wijze verschijnt.

In iedere beschaving en zelfs onder de meest primitieve levensomstandigheden, heeft het schrift

aan die beschaving of de aanvang daarvan in enigerlei vorm uitdrukking gegeven. Stelt men de spraak als het meest directe middel tot contact met den medemens, dan is iedere poging zelfs tot het bestendigen van het gesprokene reeds schrift. Het komt er weinig op aan waartoe dit schrift vermoedelijk allereerst gediend heeft. Een ding is zeker: het heeft gediend, een functie verricht, het heeft het vluchtige woord, desnoods slechts een betekenisvolle kreet, vastgelegd, al was het met geen ander doel dan deze te bestendigen. De oer-driften van den mens zijn louter gericht op het in stand houden van lijf en goed, zelfs tot nà de eigen lijfelijke dood, in het verder levend nageslacht. De verworvenheden, die moeiten en vaak zorgen gekost hebben, moeten bewaard blijven naar menselijk begeren, maar ook met menselijke middelen. Zo er al niets nieuws is onder de zon, volgens een zeer oud en zeer wijs woord, dan is er toch veel ouds verloren gegaan. Verloren? In feite wel, maar naar de geest niet. Wat deert het, indien grote beschavingen weggevaagd werden: niets gaat in de wereld geheel verloren, omdat het waardevolle levend blijft of eens weer tot nieuw leven gewekt wordt door de aanstichters, opbouwers of voltooiers van een volgende beschaving.

Niets is vluchtiger dan het gebaar en het geluid, die in dans, muziek en woord hun uiterste vormen verkregen. Het vervluchtigen verklinkt alreeds bij het ontstaan en toch zijn geen materialen, hoe hecht van stof ook, zo duurzaam als juist het gebaar en het woord. Wanneer de machtigste

bouwwerken tot ruïnes vergaan zijn, leven de woorden nog, zelfs van zogenaamde dode talen. Van het griekse en romeinse gebaar is méér bewaard gebleven voor de europese beschaving dan van de Acropolis en het Collisseum.

De menselijke kracht, beperkt tot de natuurlijke orde, zoekt naar alle middelen, die zijn krachten schragen of in de tijd verlengen kunnen. Het machtigste middel daartoe is het schrift, dat het menselijk woord schier onbeperkt kan bestendigen. Al onze ervaringen, alle wetenschap en bewogenheid zijn onder woorden te brengen en deze kunnen opgetekend en zodoende bewaard worden. Het gewone spraakgebruik heeft vaak woorden, die geladen zijn van een voortreffelijke beeldingskracht, die ons gemeenlijk ontgaat door de onachtzaamheid van de sleur. Zo zijn de woorden ‘optekenen’, ‘teken’ (o.a. in de samenvoeging ‘letterteken’) direct verwant met ‘tekenen’, hetgeen ook inderdaad het geval is tussen de begrippen ‘schrijven’ en ‘tekenen’. Men tekent zijn mededelingen, dat wil zeggen, men geeft in tekens uitdrukking aan gedachten, zoals de tekening in plastische zin het gekozen onderwerp weergeeft, hetzij dit van technische aard is of de bijzondere schoonheid als anderszins nadrukkelijk wil betonen. Het in tekens uitdrukking geven aan woorden (de bouw van de taal, de grammatica, kan in dit verband buiten beschouwing blijven) kan op zeer verschillende wijzen geschieden. De bekend gebleven beschavingen bieden daarvan een zo gevarieerd als belangwekkend overzicht, terwijl

het buiten twijfel vaststaat, dat volkomen verloren beschavingen vermoedelijk nog wel meerdere mogelijkheden gekend hebben.

De schrijftechniek is weliswaar geheel verschillend van de druktechniek, maar men vergete niet, dat de lettertekens schrijvende hun vorm verkregen en uit het schrift overgingen naar de druk.

Ons schrift bestaat uit 26 klanktekens voor klinkers en medeklinkers. De klank en het klinken van het woord worden dus verbeeld in een reeks van tekens, die samen voor het gezicht een weergave uitdrukken van hetgeen het gehoor waarneemt bij het uitspreken van het woord: het bovengenoemde phonetisch schrift dus. Legt men de volle nadruk op de geluidsuiting der taal, dan duidt dit op één bepaalde voorkeur, die dan blijkbaar in de europese kultuur ten allen tijde en bij alle volkeren een heersend element geweest was en gebleven is. Door de vorm immers wordt de inhoud op een bepaalde wijze vastgelegd en hierbij blijkt, hetgeen men bovenal van waarde achtte. Men kan immers het levende woord niet volledig vastleggen in de harde en beperkte materie van 26 tekens, hoe schier oneindig geschakeerd deze ook samen te stellen zijn. In de stof wordt men gedwongen zich te beperken tot de eigenschappen van de stof, hoezeer ook door den mens bezield in de vorm, die de mens deze vermag te geven.

Het alphabetisch schrift, zoals dit in alle europese beschavingen en dus in vele talen toegepast wordt, beeldt op een basis van realisme, de aller-

eerste eigenschap, vooral het geluid, de klank, de rhythmiek, in het algemeen de muzikaliteit van de taal. Het is daarom ook niet te verwonderen, dat in de oudste en de jongste beschavingen als hoogste uiting beschouwd wordt de woordkunst, die zich in vele vormen ook tooide met dans en muziek.

Hoe traag en langzaam zich betrekkelijk eenvoudige vormen ontwikkelen, zullen wij o.a. duidelijk aangetoond vinden in de moderne geschiedenis van het muziekschrift. Ook hiervoor worden tot op de dag van heden en in een simpel systeem, de letters van het alphabet gebruikt.

De cijfers, zoals wij deze in het daagse gebruik kennen, zijn een afzonderlijke beschouwing waard, al zal menigeen, al was het maar van titelpagina's, weten, dat sommige romeinse kapitalen als cijfers gebruikt werden en om hun decoratief aanzien heden nog wel dienst doen.

Alle schrift is oorspronkelijk beeldschrift geweest, dat wel zo oud zal zijn als de meest primitieve lust van den mens om iets af te beelden of in enigerlei vorm uit te drukken.

Ook ons alphabet is, door een eeuwenlange beschaving door vele culturen heen, afgeleid van de egyptische hiëroglyphen. Het kan zijn nut hebben om in het kort aan te tonen, welk een onwaardeerlijk goed wij in de zo gemeenzame en simpele tekens van ons alphabet bezitten. Het is een schrijnend gemis wanneer wij dagelijks materiaal hanteren, waarvan de eerbiedwekkende ouderdom en de daarbij uiteindelijk bepaalde verworvenheden aan onze aandacht ontgaan.

Een elementair begrip omtrent de geschiedenis van hetgeen verwerkt moet worden, kan slechts bijdragen tot een zuiverder begrip en scherper waardering van het te verrichten werk. Het is een verwerpelijke gemakzucht om de eigen tijd met al zijn verschijnselen slaafs te aanvaarden en geen acht te slaan op de moeizame en altijd boeiende gang van een ontwikkeling door vervlogen eeuwen heen, die tot deze tijden en hun bezit geleid heeft. Het goed, dat ons geschonken werd, hebben wij immers steeds verder te vervolmaken. Dit is een taak, die, zonder breed begrip daarvan, nooit naar behoren vervuld kan worden.

Voor een enigermate heldere voorstelling is een grafische voorstelling, hoe beknopt dan ook, gemakkelijker te overzien en te onthouden dan een opeenvolgend betoog. Tot goed begrip diene alleen het volgende: het zwaartepunt van de wereld-beschaving ligt thans in West-Europa. Met opzet wordt hier geschreven over het Westen. Men kan gerust aannemen, dat een zeer oude italiaans-spaanse, de duitse, nederlands-vlaams-franse en engels-ierse beschaving het zwaarst wegen in dit wereldbestel. Het is een niet te overschatten voorrecht, dat wel geen nader betoog zal behoeven, wanneer men binnen zulk een beschavingscentrum geboren wordt... al moet men de lasten ervan mede lijden! De vormende elementen onzer cultuur echter hebben oorspronkelijk, inzoverre deze nu nog te achterhalen zijn, en gedurende een vele eeuwen beslaande ontwikkeling, merendeels elders gelegen

en wel aan de oevers van de Middellandse Zee. Er is van velerlei gezegd, dat, indien het er niet was, het uitgevonden diende te worden. Nu is een zee moeilijk ‘uit te vinden’, maar de natuurlijke omstandigheid, dat de Middellandse Zee (terecht ‘de Oude Waereldzee’ genoemd) er sedert onheuglijke tijden is, werd bepalend voor heel de europese beschaving.

In onderstaande overzichten valt de chronologische en geografische verwantschap der schriften gemakkelijk na te gaan.

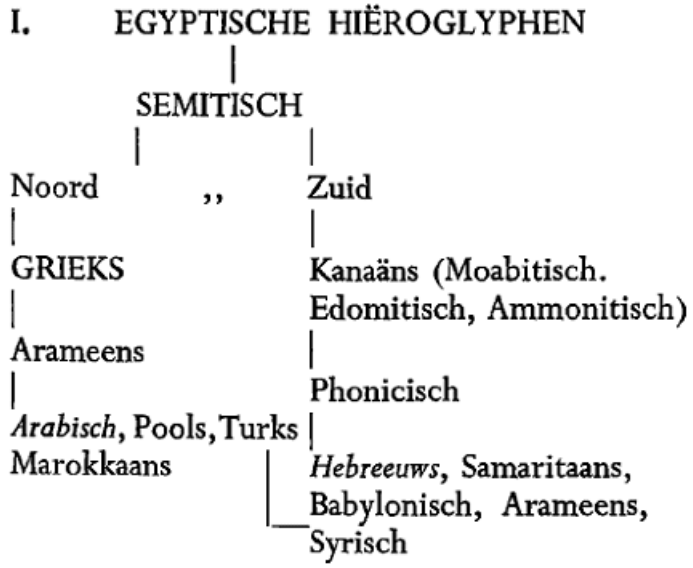

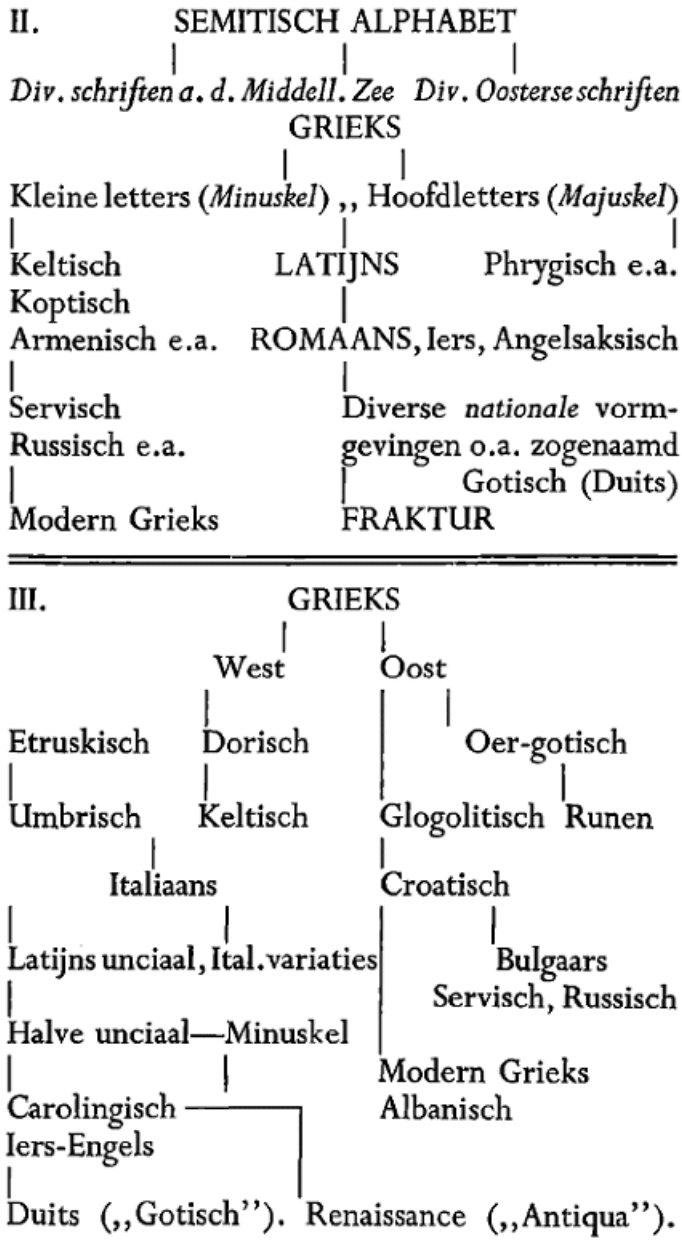
II.
SEMITISCH ALPHABET
Div. schriften a. d. Middell. Zee
Div. Oosterse schriften
GRIEKS
Kleine letters (Minuskel)
Hoofdletters (Majuskel)
Keltisch
Koptisch
Armenisch e.a.
LATIJNS
Phrygisch e.a.
ROMAANS, Iers, Angelsaksisch
Servisch
Russisch e.a.
Diverse nationale vormgevingen o.a. zogenaamd
Gotisch (Duits)
Modern Grieks
FRAKTUR
III.
GRIEKS
West
Oost
Etruskisch
Dorisch
Oer-gotisch
Umbrisch
Keltisch
Glogolitisch
Runen
Italiaans
Croatisch
Latijns unciaal, Ital. variaties
Bulgaars
Servisch, Russisch
Halve unciaal—Minuskel
Modern Grieks
Carolingisch
Albanisch
Iers-Engels
Duits („Gotisch"). Renaissance („Antiqua").

Van de historische schriften geven deze overzichten een merkwaardig beeld, omdat men er gemakkelijk de naspeurbare overgang in vinden kan van welhaast alle letters van ons alphabet.

Om nu direct de aansluiting aan te geven aan onderwerpen, die ons heden ten dage nog bezighouden, dient er allereerst op gewezen te worden, dat ieder modern schrift afstamt van kapitalen (hoofdletters) en dat daarnaast vaak een vlotter schrijfbare variatie ontstond (de Romeinen kenden al een soort verkort of stenographisch en dus lopend schrift!), dat geleid heeft tot hetgeen wij nà de constructie van de zetkast, met een verzamelnaam de onderkast (kleine letters) zijn gaan noemen.

De gegeven overzichten eindigen met de schriften, waarvan de boekdrukkunst de lettertekens gebruikt.

Nu is het van het allerhoogste belang een scherpe voorstelling te hebben omtrent de overgang van de geschreven naar de gedrukte letters.

Hierbij zal uit een zeer recente gebeurtenis blijken, dat de nieuwste geschiedenis van de ontwikkeling onzer drukletters zich geenszins gelaten wil neerleggen bij het betrekkelijk toevallige tijdstip, waarop de uitvinding van de boekdrukkunst heeft plaats gevonden.

De uitvinding van de boekdrukkunst immers deed op een fataal moment de geschreven letters overgaan in gedrukte letters en bepaalde in zeer korte tijd het type letters, waaraan sindsdien, zij het in zeer vele variaties, vastgehouden is.

Welk was dit moment?

Chinees, Hiëroglyphen, Hebreeuws, Grieks en Fraktur.

En is het tegen ieder argument te verdedigen, dat het lettertype, voor de druk bestemd, in zijn grondvorm aan dit moment gebonden blijft?

Deze vragen zijn, zoals zovele andere, eenvoudiger te stellen dan simpel te beantwoorden.

Laten wij even aannemen - voor de europese beschaving geldt dit inderdaad - dat vóór de boekdrukkunst uitsluitend met de hand geschreven werd. Hierin bestond dus een eeuwenoude cultuur, die het schrijven tot een zekere volmaking gebracht had. Nu is een beschaving nimmer grafisch voor te stellen door één stijgende lijn, die ononderbroken naar steeds geperfectionneerder oorden heenwijst. In werkelijkheid kent iedere cultuur opgaande en neergaande tijdperken, die aan allerlei oorzaken te danken of te wijten zijn. Een generatie zoals de onze, die meer dan één oorlog beleefde, kan dit, met alle funeste gevolgen óók voor de beschaving, aan den lijve ondervonden hebben.

Tegen het midden van de 15de eeuw leed Europa o.a. aan een overbeschaving, die een sterke geestelijke crisis teweegbracht, waardoor alle maatschappelijke omstandigheden mede in andere banen geraakten.

De ‘gotische’ stijl (die niet enkel een bouwstijl was) liep ten einde, omdat zij uitgebloeid was en geen verdere mogelijkheden meer bood voor de opgaven, die de menselijke geest zich reeds stelde. Zoals ieder einde was dit meteen een begin. In de overgang van de late Middeleeuwen naar de tot volle wasdom gerakende Renaissance staan twee materiële *feiten* - gevolgen van geestelijke

woelingen! - van beslissend belang: *ten eerste de uitvinding van de boekdrukkunst*, die een omwenteling betekende voor het geestelijk verkeer van standen en landen en ten tweede - deze volgorde is óók chronologisch: de eerste en de tweede helft der 15de eeuw - de ontdekking van Amerika, die het werelds verkeer voor ongekende gebieden en mogelijkheden het eerst opende.

Over een en ander is het niet mogelijk hier uit te weiden zonder buiten ons eigenlijk onderwerp te geraken. Men lette echter op het woord ‘feiten’, terwijl men wel even mag nadenken over de zo gebruikelijke als vaak verwarde begrippen ‘uitvinding’ en ‘ontdekking’. Men vindt uit of denkt uit, hetgeen er voordien in die gedaante of vorm niet eerder was, terwijl men ontdekt, hetgeen er wel reeds was, maar tot dit ontdekken onbekend was.

De *boekdrukkunst* was wel degelijk een uitvinding, in weerwil van de omstandigheid, dat het drukken in Europa reeds bekend was en in China b.v. reeds sedert onheuglijke tijden soms verbazingwekkende toepassingen vond.

De boekdrukkunst is zelfs een wonderlijk geheel van een reeks uitvindingen, waarop wij weldra gelegenheid zullen vinden om er nader op terug te komen.

De geschiedenis van de uiterlijke verschijning van het schrift volgt in zijn vormen, als stijluiting dus, de hoogte- en laagtepunten der beschaving. Van verstrekkende betekenis is voor Noord-West-Europa de tijd van Karel den Grote (8e eeuw) geweest, die in menig opzicht een hoogte-

punt in de toenmalige beschaving geweest is. Wij vinden hier dan ook een bloei van het handschrift, de uncialen in velerlei schakeringen, die om hun structuur en décoratieve kracht een der fraaiste uitingen blijven van europees schrift. Van dit hart der Middeleeuwen tot aan de uitbloei, geraakt het schrift geheel in dienst van de geest, buiten louter gebruik voor utiliteit, een geest, die in alle variaties gedurende dit zeven eeuwen durende tijdperk (8e-15e eeuw), wel zéér verschillend is van die, die sedert de zogenaamde Renaissance de mensheid beweegt. Het schrift sleet allengs af tot een kundig gescherpte gebruiksfunctie, die, als handwerkelijk product, voor ons een zekere charme houdt, maar in zijn vormen een sterk verticale constructie krijgt, vluchtig verbonden en getekend als noodzakelijke aanvulling ter aanduiding van het gewenste letterteken. Van de scolastiek dier dagen echter is terecht gezegd, dat deze Europa heeft leren denken. Naast de algemene karakteristiek verge te men niet, dat zeer uitnemende geesten, grootse verschijningen op ieder gebied des geestes deze tijden sieren. De zich ondanks algemene onbekendheid handhavende roem van Dante, in wiens oeuvre zich al het weten en denken der 13de eeuw (een ander hoogtepunt) in dichterlijke vorm samentrok, moge hiervoor een sprekend getuige zijn. Ook in het schrift komen glansrijke hoogtepunten voor. In het bijzonder wanneer prachtlievende, wereldlijke of geestelijke vorsten de bloei van kunsten en wetenschappen aanwakkerden.

Voor de Nederlanden is heel deze reeks van eeuwen weinig vruchtbaar geweest. Het duurt tot den vromen *Thomas à Kempis* (1379 - 1471, een bijna een eeuw beslaand leven!) voor wij een figuur van meer dan landelijke betekenis bezitten, op de voet gevolgd door den humanist *Erasmus van Rotterdam*, wiens betekenis ter gelegenheid van een recent herdenkingsjaar nog breed werd uitgemeten. Tussen deze twee nederlandse figuren staat de uitvinding van de boekdrukkunst: de *Imitatio Christi* werd in de stille kloostercel geschreven en vond allereerst in handschrift al dadelijk een grote verbreiding, de *Lof der Zotheid* en zovele andere geschriften van den Rotterdammer zijn in tot dan ongekende menigvuldigheid van de persen der drukkersfamilie Frobenius te Bazel en van zeer vele andere drukkerijen gekomen. Het eerst genoemde boek is het best te denken in de strenge gotische handschriftletter, het tweede in de fraaie romein der meesterlijke Bazelse lettersnijders, gieters en drukkers en met de speelse gravuren in hout door Holbein versierd. In een andere dan technische zin, in het gretig gebruiken van de mogelijkheden der drukpers voor de verspreiding van geestelijk goed, kan men Erasmus de ere-titel mede geven van ‘uitvinder’ van het gebruik der boekdrukkunst!

Hiermede is dan tevens gewezen op de wenselijkheid der daadwerkelijke uitvinding der boekdrukkunst op het tijdstip en in de geest der tijden, waarop deze vinding plaats had. Een andere kwestie echter is, of de stand van de schrijfkunst

Een titelpagina onderscheidt zich in wezen van de
andere bladzijden, omdat een heel bijzondere taak tot
uitdrukking gebracht moet worden. De beste, ver-
Romaans corps 10 (10 punten) met cursief en halfvet
duidelijkende vergelijking is die
Brede vette Romaans 10 punten
met de deur van een huis. Alleen met dit verschil,
dat U met een vochtige vinger binnen kunt gaan (met
een droge is beter en . . . zelfs gemakkelijker!)
Venetian Old Style corps 10 met cursief en halfvet
inplaats van met een sleutel of minstens enig bel-
gerinkel. Ook de deur van een huis was men, in alle gezonde
stijltijden, gewend fraai te versieren of op een of
Garamont corps 10 met cursief en halfvet
andere wijze te gebruiken (niet te misbruiken!)
Half-vette Garamont 10 punten
om iets essentiëels tot uitdrukking te brengen: voor-
naamheid, rijkdom, beroep enz. waarbij goede smaak en
Perpetua 11 punten met cursief
begrip de doorslag gaven. Men hief de voor-
Half-vette Hollandse Mediaeval 10 punten
deur boven een stoep of bordes, verdeelde en besneed de
Smalle Half-vette Hollandse Mediaeval 10 punten
panelen zo fraai als mogelijk, versierde het
Half-vette Columbia 10 punten
bovenlicht met verguld smeedwerk en niet zelden
Half-vette Latijns 10 punten
werd een schone lantaren als nuttig ornament er nog aan
Smalle Half-vette Latijns 10 punten
toegevoegd. De naam van den huiseigenaar
Groteske 10 punten
WERD IN SIERLIJKE LETTERS - ZONDERLING
Groteske Kapitalen 10 punten
genoeg vaak in cursieve schrijfletters - geschilderd, waar-
Smalle Groteske 9 punten
bij het blinkend gepoetste koper van bel, deurknop en brievenbus nog
Etienne cursief 10 punten
mede sierend optraden. De sierende elementen
Futura 10 punten
van een titelpagina als deur vóór het
Mercado 10 punten
boek, zijn veel beperkter en op een veel kleiner vlak
Mediaeval 10 punten

Enige lettertypen van vrijwel één grootte uit één drukkerij.

dier dagen wel zodanig was, dat de grote overgang van handschrift naar gedrukt boek op een gelukkig te noemen moment plaats had. Uit dit oogpunt alleen bekeken is het tijdperk der uitvinding rond 1440 als zelfs niet bepaald gunstig te noemen.

Zoals het gemeenlijk met nieuwigheden gaat, die in de plaats treden van een afgeleefde vorm, zo verging het ook de oudste boekdrukkers: zij imiteerden, zo perfect als mogelijk was, het oude gebruiksvoorwerp, het handschrift en... zij slaagden daarin op voortreffelijke wijze.

III. De eindige oneindigheid der drukletters

De uitvinding der boekdrukkunst

Deze uitvinding, die mede een nieuw geestelijk en stoffelijk leven in de wereld inluidde, is eigenlijk terug te brengen tot het gieten van de zelfstandige, losse metalen letter. Dit gietsel kon naar behoeven herhaald worden, zodat gemakkelijk hoeveelheden letters verkregen werden, die, in iedere gewenste verbinding onderling, woorden, regels en daarmede bladzijden konden samenstellen. De afdrukken van deze bladzijden zetsel (samengezette letters) werden boeken...

Alvorens de uitvinding der boekdrukkunst en daarna de vluchtige geschiedenis der ontwikkeling hiervan tot het geweldig technische bedrijf onzer dagen na te gaan, is het zaak een heldere voorstelling te hebben omtrent de bouw van één gegoten letter. De overgang van schrift naar druk

is een essentieel veranderen van het manuaal ter verkrijging van een zichtbaar letterteken. Het verkrijgen van een *geschreven* letterteken is eenieder bekend. Hoe het *gedrukte* letterteken ontstaat, dient hier allereerst nader aangetoond te worden.

De losse, gegoten drukletter

De afbeelding van de drukletter en de benamingen van de meest sprekende bewerkingen onthullen al veel omtrent de kern van de vervaardiging.

De gegoten drukletter is allereerst een voorlopig eindproduct. Van deze letter - en al zijn lotgenoten - wordt een afdruk gemaakt, hetgeen, met alle bijkomstigheden van dien, een volkomen zelfstandige reeks van handelingen vormt.

De losse, gegoten letter zoals de afbeelding (bladz. 37) toont, is het eindresultaat van een technische bedrevenheid, die men vóór de uitvinding van de boekdrukkunst niet kende.

Alle overige kennis, die men bij het verkrijgen van drukwerk van deze losse en gegoten letter van node had, was in meer of minder geperfectionneerde wijze niet onbekend meer.

De graveerkunst was in velerlei verschijning bekend: zo vindt men o.a. wapens en medailles met inscripties in hoog en laag relief. Maar al deze daarop voorkomende letters zaten onherroepelijk vast aan het gebruiksvoorwerp, dat zij sierden.

Deze ver gevorderde graveerkunst zou een voorname rol gaan spelen: want allereerst dient men een *patrijs* te graveren, opdat hiervan een *matrijs*

geslagen kan worden, die - men lette op het karakteristieke onderscheid der woorden - de gegoten letters als afgietsel in schier eindeloze hoeveelheden kan leveren.

De patrijs is een gegraveerd *hoog relief* - hetzij met de hand, zoals eertijds, hetzij merendeels mechanisch, zoals thans, gegraveerd - waarvan de afslag, de matrijs, natuurlijk een *laag relief* is, die op zijn beurt een gewenst aantal *afgietsels* kan afgeven. Dit alles klinkt zo eenvoudig als het klassieke en on-historische ei van Columbus, maar het heeft tot rond vijf eeuwen geleden moeten duren voordat men de logische samenhang tot een technische werkelijkheid gebracht had.

De bouw van de gegoten letter moest bovendien aan bijzondere eisen voldoen.

De kegel of voet is zuiver rechthoekig om alle letters nauwkeurig in 't gelid naast elkaar te kunnen plaatsen. De letters in één regel (in alle regels van enig drukwerk zo dit in één lettergrootte wordt uitgevoerd) zijn alle precies even hoog om dezelfde reden. De dikte van de letters onderling verschilt: een i is immers smaller dan een m (zie het woord ‘immers’!) enz., maar dit verhindert in niets de onderlinge aanéénrijging. Ook de cijfers verschillen onderling in dikte (1, 8) hetgeen in tabelwerk moeilijkheden gaf om alle getallen gemakkelijk optelbaar b.v. onder elkaar te krijgen. Eerst in de vorige eeuw heeft men een gemeenschappelijke dikte voor alle cijfers gevonden, zodat deze thans zonder moeite en ‘passend’ eenvoudig naast en onder elkaar gezet kunnen worden...

Het letterbeeld zelf staat stevig gesteund op de voet in hoog relief, met enkel het af te drukken vlak, het letterteken, dat alleen bereikbaar is allereerst voor de op te brengen inkt en vervolgens voor het daarop te drukken papiervlak. Dit letterbeeld is in spiegelbeeld uitgevoerd opdat de afdruk positief zij.

In het zetsel staan de lettertekens (dus woorden, regels en bladzijden) wel van links naar rechts samengevoegd, zoals in ons handschrift, maar volledig op hun kop.

Om het den zetter met de hand (handzetter) gemakkelijker te maken heeft men vanouds de letters aan de onderkant voorzien van een kerf (of meerdere kerven), die het mogelijk maken direct te zien of met de vingers te voelen, wanneer een letter in verkeerde stand mocht geplaatst zijn. Deze kerven - die bij machinaal zetsel geen zin meer hadden, omdat de letter in geen verkeerde stand meer kon geraken - werden bovendien onderling afwijkend aangebracht bij verschillende lettersoorten als direct zichtbaar herkenningsteken. Ook voerden sommige drukkerijen ‘eigen’ kerven om ontvreemding van lettermateriaal tegen te gaan (dus óók als herkenningsteken maar met een ander doel) en... om het aantal letters per kilo op te voeren: men verminderde het gewicht per letter immers. Om overeenkomstige reden zijn grote, metalen letters aan de voet soms sterk uitgehold. Boven een zekere maat (b.v. letters voor affiches) worden letters ook heden nog in hout gesneden (met de hand of machinaal) omdat een uitvoering in metaal

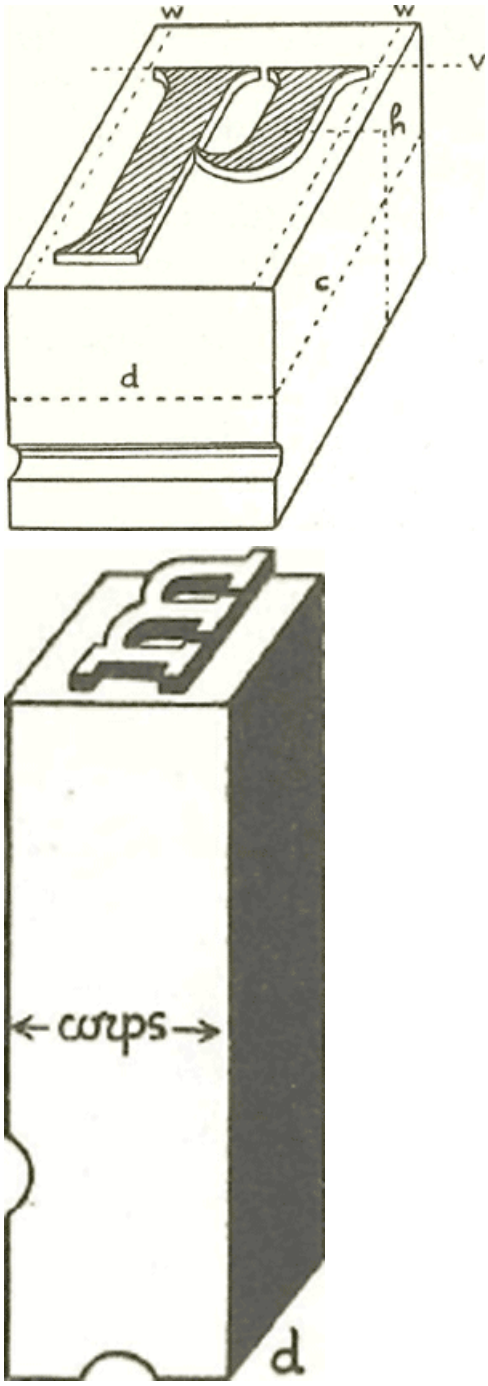

Stempel en losse, gegoten letter; d. dikte, h. hoogte, v. voet, w. zijwit.

vooreerst technisch te omslachtig en voorts te zwaar en te kostbaar ook zou worden. Zo heeft iedere techniek zijn niet straffeloos te overschrijden grenzen. Maar binnen die grenzen valt nog velerlei te ontdekken.

Toen de gegoten, losse letter er eenmaal was, moest deze in al zijn verschijningen volledig en gemakkelijk bruikbaar gemaakt worden. Dit is een lange ontwikkelingsgeschiedenis... die wij van de aanvang af moeten volgen, zodat wij weer bij de eigenlijke uitvinding zullen aanvangen.

Waar, wanneer, wie?

En dan doemt al dadelijk de netelige kwestie op: *waar, wanneer* en *door wien* werd deze uitvinding gedaan? Als goed vaderlander kent men uit eigen aanschouwing of althans van afgietsel of afbeelding den bronzen *Laurens Janszoon Coster* op de

Grote Markt te *Haarlem*. Van de schoolbanken zal men zich de schone, romantische legende herinneren, die om deze figuur geweven is.

Maar o.a. *Mainz* en *Straatsburg* bezitten roemruchte standbeelden voor *Johan* (*Gensfleisch*) *Gutenberg*, die geacht wordt vijf eeuwen geleden de boekdrukkunst uitgevonden te hebben.

Er zijn méér gegadigden nog: in *Feltre* (*Venetië*) staat in brons vereeuwigd *Panfilo Castaldi*, die met zuidelijke lichtvaardigheid door den monnik Cambruzzi, den biograaf van S. Bernard van Feltre, stichter der Banken van Lening, in 1456 tot uitvinder verheven werd, terwijl ook hier, evenals bij Coster, gesproken wordt van een roof der gegoten letters of matrijzen door Gutenberg of diens helpers. Ook een zekere *Waldfoghel* (die zoal niet afkomstig uit dan toch verblijf gehouden heeft in het Rijnland) was in *Avignon* dusdanig doende geweest, dat zeer ernstige moderne onderzoekers als de beroemde Marius Audin uit Lyon, zijn aanspraken niet botweg afwijzen. Er was een anonymus in *Brugge* aan 't werk, in welke stad vóór 1467, naar het papieronderzoek heeft uitgewezen, een frans Doctrinaal van Gerson gedrukt werd door *Jan Brito*, die - een uniek feit in deze aangelegenheid! - zichzelf in een zesregelig latijns vers op de laatste bladzijde van het boek als *de* uitvinder noemt en... drukt.

Noch Coster, die de middelen mogelijk had, noch Gutenberg, die deze twijfelloos bezat, hebben een gedrukt getuigenis omtrent hun rechten op de uitvinding nagelaten.

Zonder volledig te willen zijn - over dit onder-

werp bestaan enige duizenden publicaties en... strijdschriften! - moeten nog genoemd worden de Memorialen van den abbé Jan de Robert van Kortrijk, die daarin mededeling doet, dat hij in 1445-1446 (bedenkelijk kort bij 1440!) in *Brugge* liet kopen een boek 'getté en molte' (vrij vertaald: gegoten in (giet =) vorm), hetgeen moeilijk anders te verstaan is dan *gedrukt*.

De Nederlanden, wieg van de typografie... Punt of een vraagteken? Er zijn felle voorstanders, merkwaardigerwijze in het huidige Duitsland zijn de gedegendsten en vurigsten te vinden (het uiterst belangrijke werk van Zedler verscheen in 1936 te Leiden), er zijn ook felle tegenstanders... o.a. onze landgenoot, de wereldvermaarde incunabelenkenner, Dr. Bonaventura Kruitwagen O.F.M. De 'ruzie' is bijna zo oud als de boekdrukkunst! En in de loop der tijden niet weinig uitgebreid en toegespitst...

Als oudste *document*, dat voor onzen Coster pleit, geldt de in Zuid-Limburgs-Rijnlands geschreven *Kroniek van Keulen* (oud Nederlands taalgebied, waar Vondel geboren zou worden en waar deze zijn in de 17de eeuw te Amsterdam gedrukte 'Altaargeheimenissen' nog gefingeerd deed verschijnen!) van Ulrich Zell uit... 1499! Dit jaartal wordt vergoelijkend als dat van een 'vrijwel' tijdgenoot genoemd, maar met enige objectiviteit moet het als braaf laat bekeken worden: de bloemrijke 'geschiedschrijving' van rond een halve eeuw nà dato is minstens niet zéér geruststellend. De tekst is, in menig opzicht zó belangwekkend, dat het betreffende gedeelte hier moge volgen:

Item dese hoichwyrdige kunst vursz (voornoemd) is vonden aller eyrst in Duytschlant zo Mentz (Mainz) am Rijne. Ind dat is (voor) d' duytschscher nacion syn groisse eirlicheit dat sulche synrijche mynschen syn dae tzo vynden. Ind dat is geschiet by den iairen ons heren, anno dni MCCCCxl (1440) ind van der zijt an bis men schreve.l. (50) wart undersoicht die kunst und wat dair zo gehoirt. Ind in den iaire ons heren do men schryff. MCCCC.l. (1450) do was syn gulden iair, do began men tzo drucken ind was dat eyrste boich dat men druckde die Bybel zo latijn, ind wart gedruckt mit eynre grover (zwaarder) schrifft as is die schrifft dae men nu Mysseboicher mit druckt. Item wiewail (hoewel) die kunst is vonden tzo Mentz, als vursz up die wijse, als dan nu gemeynlich gebruicht wirt, so is doch die eyrste vurbyldung vonden in Hollant uyss (uit) den Donaten, die dae selffst vur der tzijt gedruckt syn. Ind van ind vyss den is genomen dat begynne der vursz kunst, ind is vill meysterlicher ind subtilicher vonden dan die selve manier was, und ye lenger ye mere kunstlicher wurden. Item eynre genant Omnebonum der schrijfft in eynre vurrede op dat boich Quintilianus genoempt, und ouch in anderen meir boicher, dat eyn Wale uyss Vranckrijch, genant Nicolaus Genson have alre eyrst dese meysterliche kunst vonden, mer dat is offenbairlich gelogen, want Sy syn noch im leven die dat getzuigen dat men boicher druckte tzo Venedige, ee (eer) der vursz Nicolaus Genson dar quame, dair he began schrijft zo snijden und bereyden. Mer der eyrste vynder der druckerye is geweest eyn Burger tzo Mentz, ind was geboren van Straiszburch, ind hiesch joncker Johan Gudenburch Item van Mentz is die vursz kunst komen alre eyrst tzo Coellen (Keulen). Dairnae tzo Straisburch, ind dairnae tzo Venedige. Dat begynne ind vortganck der vursz kunst hait myr muntlich vertzelt (mij mondeling verteld!) d'Eirsame man Meyster Ulrich Tzell van Hanauwe, boichdrucker zo Coellen noch zertzijt, anno MCCCCxcix (1499) durch den die kunst vursz is zo Coellen komen.

Deze Ulrich Zell heeft, zoals men zien kan, heel wat klokken horen luiden, zonder nauwkeurig te weten waar de klepels ervan hingen. In verband met de genoemde datums en uit het feit, dat de man toch bezwaarlijk uit eigen mond een en ander vernomen zal hebben, mogen wij afleiden, dat de zegsman een familielid, peetoom of vader, geweest is. Plaatselijk chauvinisme verklaart de hoge onderscheiding, die Keulen in de rangorde bekleedt. Wat zijn nu de eervolle mededelingen waard omtrent de prioriteit van Holland? Deze hebben een zelfde waarde als alle andere gegevens - materiëel nawijsbaar of enkel bij vermelding bestaand - die, hetgeen volkomen begrijpelijk is, er op wijzen dat alom in de toen beschaafde wereld naar een middel gezocht is om het moeizame en langzame schrijven te vervangen door een mechanische techniek, die, in tegenstelling tot het *schrift* dat altijd *enkelvoudig* is, een *meervoudige reproductie* geven kon.

Blokboeken

Er bestaan aanvaardbare theorieën, die op de waarschijnlijkheid steunen, dat men, vóór Gutenbergs volledig slagen, letters geslagen heeft in weker metaal (medailles, penningen enz.) en dat men, óók wanneer deze letters géén onderdeel van een voorwerp waren maar om zichzelf geslagen werden, hiervan afdrukken gemaakt heeft. Ook bestaat de theorie - b.v. ten opzichte van onzen Coster - dat vóór het letter-gietapparaat van Gutenberg, de letters in zand gegoten werden. Dit was een toentertijd volledig bekende

techniek, die onlangs - als curiosum - nog door de Haarlemse lettergieterij van Joh. Enschedé & Zonen met succes gedemonstreerd werd. Op deze wijze *kunnen* 'die eyrste vurbyldung vonden in Hollant uyss den Donaten' aan het benodigde lettermateriaal gekomen zijn... Een en ander heeft al voldoende aangetoond, dat het maken van afdrukken, zoal niet in de perfectie dan toch zeker in principe en in primitieve vorm hier bekend was.

In China b.v. bezat toen de afdruk van de houtsnede (ook wel sneden in metaal en steen) een reeds eeuwenoude bekendheid, waarvan soms, voor allerlei doeleinden, op grote schaal gebruik werd gemaakt.

Maar ook in Europa is de afdruk van de houtsnede ouder dan de boekdrukkunst.

Van het blad (de losse afdruk van één blok, al of niet met in- en onderschriften!) had men het zelfs gebracht tot boekjes, de zgn. *blokboeken*, waarvan de benaming nu wel duidelijk zal zijn. Bleef de prent of de suite van prenten hierbij de hoofdschotel, dan strookt het met een redelijke veronderstelling, dat men de onderschriften wel eens zal losgezaagd hebben en zelfs de letters, ieder afzonderlijk, heeft uitgezaagd om met de aldus verkregen losse lettertekens een andere tekst samen te stellen, m.a.w. te zetten. Deze lettervoorraad zal altijd beslist zeer gering in aantal geweest zijn, terwijl iedere letter, die men te kort kwam weer moeizaam in hout moest bijgesneden worden. Dit procédé is zo omslachtig als gebonden aan allerlei moeilijkheden, die het dan ook volledig veroordeelden.

Onder de houtsneden van vóór de boekdrukkunst zijn zeer fraaie bladen te vinden. Ook in de blokboeken (onooglijke caterns of een schamel samenstel van enige daarvan) zijn schone bladzijden te bewonderen.

Een merkwaardig blokboek b.v. is een suite met de hand gekleurde houtsneden, taferelen uit het leven en de verering van St. Servatius voorstellend, die met de hand geschreven onderschriften dragen. Het geheel is zeer waarschijnlijk werk uit Maastricht of afkomstig uit de onmiddellijke omgeving daarvan. Het uniek exemplaar berust te Berlijn, waar men het lang versleten heeft voor een reeks tekeningen of *miniaturen*, zoals, om de geringe afmetingen, tekeningen of schilderingen in handschriften en boeken heten.

IV. Handschriften en gedrukte boeken

Wat is nu het merkwaardigste van dit blokboek? Uit de late ontdekking, dat het afdrukken van houtsneden bevat, volgt logisch dat het gemakkelijk aanvaard werd als een suite miniaturen.

Nu hebben houtsneden, hoezeer onderling ook in kwaliteit en individuele eigenschappen verschillend, de onontkoombare karakteristiek van de techniek, waarin zij nu eenmaal gemaakt worden. Maar de oudste houtsnijders beijverden zich om hun werk zo gelijkwaardig als mogelijk te maken aan dat der miniaturisten! Telkens wanneer in de wereld iets nieuws verschijnt, poogt dit, hetgeen het vervangen of verdringen gaat,

zo bedriegelijk als mogelijk blijkt te evenaren. Wie herinnert zich niet, uit eigen waarneming of van afbeeldingen, de eerste auto-carosserieën, die... een rijtuig zonder paard waren. Eerst later en geleidelijk ontstond de fraaie en eigen auto-vorm.

Zoals het met de oudste houtsneden gesteld was (het merendeel der bewaard gebleven bladen zijn met de hand en vaak bijzonder schoon gekleurd!), zo verging het de oudste drukken van teksten niet anders.

De magistrale drukken van Gutenberg, b.v. de 42-regelige en 36-regelige Bijbels, waren perfecte imitaties van eigentijdse handschriften. Alleen de eigenlijke teksten werden gezet en gedrukt: de plaatsen voor initialen open gelaten - een maatregel, die nog lang zou stand houden - opdat deze kleurig met verf en bladgoud ingevuld konden worden. Deze sierlust, waarvoor het handwerk nog alleen kon zorg dragen, nam niet zelden óók de marges en de scheiding tussen de kolommen onder handen, zodat het geheel voor het oog er volkomen als een handschrift uitzag. Hiertoe moest het gebruikte lettertype - een smalle gotische letter met alle toen gebruikelijke afkortingstekens boven de voorbarige eindletters van de woorden - dan ook ten volle medewerken.

Wij staan hier aan een glorieus begin, maar óók aan... een einde.

Het handschrift, als vorm waarin het boek verscheen, heeft nog wel even het leven gerekt (boeken waren duur en de eigen werkkrachten soms heel goedkoop!), maar de glansrijke over-

winning door de boekdrukkunst behaald, vond zelfs in een verrassend snel tempo plaats. Groeide voorspoedig het aantal gezellen der drukkerijen, de *scribenten* en *illuminatoren* (aanbrengers van miniaturen, initialen en overige versieringen) slonken met de dag.

Dit alles, men zal het begrijpen, is niet zonder slag of stoot gegaan: de geschiedenis vermeldt menig, vaak voor onze oren, vermakelijk feit, waarbij de belaagden zich met alle ten dienste staande middelen verweerden tegen de vermeende duivelse opmars... der concurrenten.

Wanneer iets ter wereld, anders dan gewelddadig, ten einde raakt, dan heeft het zijn rol ook volledig vervuld. Zo ook het handschrift als boek.

Het begin van Gutenberg sloot de eeuwenoude en wonderschone cultuur van het geschreven en geschilderde boek af. De schilderkunst had er zich reeds volkomen los van gemaakt en was zeer eigen paden ingeslagen, al bleef de miniatuur in het gedrukte boek nog bewaard. Eens was dit anders: de rotstekeningen en andere plastieken uit vorige wereldperioden hier buiten beschouwing gelaten, in de moderne europese geschiedenis zijn de oudste, bewaard gebleven stalen van tekenkunst op wandschilderingen en in handschriften te vinden.

Iedere ontwikkeling in alle opeenvolgende generaties vindt zijn weerspiegeling in steeds rijker, steeds weelderiger zelfs wordende verbeeldingen, die tussen het begeleidende schrift, dat evenzeer alle veranderingen in stijlvoering onderging, ge-

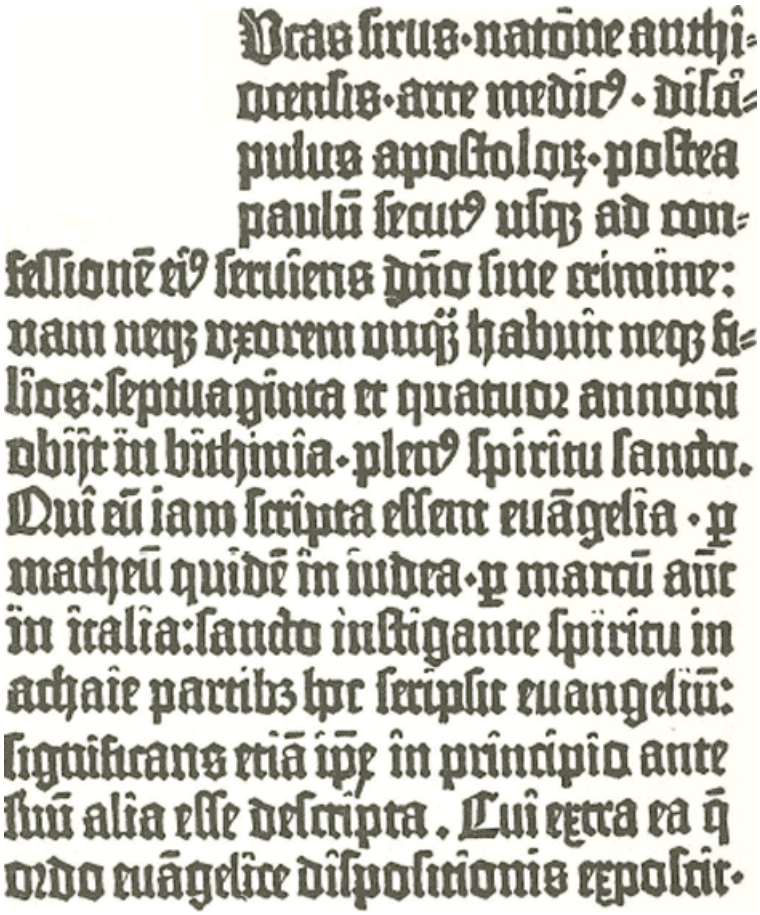

Fragment uit de 42-regelige Bijbel van Gutenberg, waarin gespaarde ruimte voor een initiaal.

tuigen van het uiterste kunnen van de tijd. Het handschrift was een kostbaar voorwerp, dat men gaarne in schone banden bewaarde. Ook deze vertonen soms, wanneer de eigenaar een machtig en dus rijk potentaat was, de schoonst denkbare versieringen: fijn gebeeldhouwd ivoor temidden van zinrijk gefigureerd emaille, geciseleerde

edele metalen, gesneden half-edelstenen en kostelijke juwelen. Het hierin gevatte handschrift had in beeld en letter de sterke benen die deze weelde konden dragen.

Vanaf het Griekse handschrift, dat grote letters van dit prachtige alfabet in bladgoud op purper gekleurde perkamenten bladen bevat, tot het late Bourgondische handschrift, dat de verfijndste schilderkunst aan de zo sierlijke en décoratieve gotische letter paart, staat vrijwel heel de kunstgeschiedenis in handschriften opgetekend. Niet enkel de mededelingen van de tekst kunnen van enig belang zijn, ook de uiterlijke vormen waarin deze medegedeeld werd spreken een eigen taal. Deze taak rust, ook vandaag nog, op de machtige middelen van de boekdrukkunst. In hoeverre deze middelen gebruikt en misbruikt werden en nog worden, zullen wij later nader beschouwen.

Gutenberg of de moderne tijd

Aan de troebele overgang, die velerlei te gissen laat, van het geschreven naar het gedrukte boek, maakt Gutenberg een overtuigend helder en meesterlijk einde.

Geen der boeken van Gutenberg is door hem of namens hem gesigneerd, hetgeen al spoedig en vrij algemeen in zwang zou geraken. Maar er zijn voldoende aanwijzingen en concrete gegevens om prachtige drukken van losse, metalen letters vervaardigd, aan zijn werkzaamheid en genie te kunnen toeschrijven.

Het gaat met vele wereldberoemde personen al

niet anders dan met vermaarde werken: iedereen kent de naam, maar daar houdt gemeenlijk de kennis dan ook mede op.

In 1940 zouden Duitsland en Frankrijk wedijveren in eerbetuigingen aan den uitvinder van de boekdrukkunst van vóór vijf eeuwen.

1440? Wat deed Gutenberg toen in Straatsburg, waar hij van 1436 tot 1448 geheimzinnige bezigheden bedreef in vereniging met Dritzehn, Riffe en Heilman? De ontbinding van deze vennootschap, die zich openbaar bezig gehouden had met het vervaardigen van spiegels en *het bewerken van metalen*, werd aanleiding tot een berucht proces, dat te Straatsburg gevoerd werd.

Daarna, te Mainz, vinden wij overeenkomstige toestanden: de associatie eerst met den bankier *Fust* en later uitgebreid met *Schoeffer* in 1450. Wederom geraakt Gutenberg in een proces met beide genoten en begint een tweede (derde?) drukkerij, die van 1456 tot 1462 stand hield. De eerste (tweede?) had echter reeds de beide Bijbel - drukken voortgebracht, waaraan hier een reeks schone drukken toegevoegd werd.

Hoe geraakte Gutenberg omstreeks 1465 in Eltville in de Elzas, een stadje aan de Rijn, waar men nog heden de plaats aanduidt, waar eens zijn drukkerij stond? Dit zat zo: in 1461 werd door Paus en Keizer de aartsbisschop van Mainz afgezet, voor wien in de plaats aangewezen werd graaf Adolf van Nassau. Maar niet alle inwoners waren het hiermede eens: integendeel.

Een der geliefdste volksspelen sedert onheuglijke tijden en vóór het voetbal: de plaatselijke politiek,

nam heftige vormen aan, waarbij de drukkerijen - toen al! - geenszins afzijdig bleven. Het duurde tot einde 1462 toen Nassau de stad bij overrompeling innam en een bloedbad, gepaard aan brandstichting en plundering, zijn onwillige onderdanen liet aandoen. De uitwijzing van burgers en het verloren gaan van vrijheden deden handel en nijverheid kwijnen en zo kwam het, dat ook Gutenberg het raadzaam oordeelde naar elders te trekken.

Wederom vond hij bondgenoten in Hendrik en Nicolaas Bechtermünze, stammend uit een aanzienlijk Mainzer geslacht. Na de dood van Hendrik trad een andere patriciër toe, Wigand Spiess von Ortenberg.

Ondanks alle moderne verkeersmiddelen is de huidige ambachtsman honkvaster dan vele van zijns gelijken uit de Renaissance. Gutenbergs leven, telkens opgejaagd door processen, schulden en allerlei omstandigheden buiten zijn wil, is wel een zeer bewogen geschiedenis. Zo hij rijkelijk de nadelen van zijn bestrevingen en van zijn tijdsomstandigheden ervaren heeft, hij zou er vorstelijk, in de letterlijke zin van het woord, ook de voordelen eveneens van plukken.

Adolf van Nassau, in onbeknotte rechten zetelend, was drukker en drukkunst welgezind en verhief de 17de Januari 1465 Gutenberg voor het leven tot kanselier aan zijn hof, jaarlijks ontvangende ‘een statie-kleed van edelman’. Met dit al, en bovendien overstelpt met eerbewijzen en sinécures, heeft de oude meester nog drie jaren aan het Nassause hof geleefd en... de triomph

GUTENBERG

van zijn uitvinding in alle beschaafde centra van Europa vernomen. De rond 70-jarige, die ongehuwd bleef en zonder kinderen zover men weet, heeft een zeer moeilijk maar glorieus leven gekend, dat een vergulde oude dag afsloot.

De band tussen Gutenberg en de moderne tijd is nauwer dan men misschien denken kan.

De uitvinding van de boekdrukkunst is een *volledige* uitvinding geweest, waarvan de principes tot op heden onaangetast bleven. Dit is een merkwaardige zeldzaamheid; meest vindt men allereerst het grondprincipe, waarbij zich dan langzaam en moeizaam de Vervolledigende elementen voegen, die de bruikbaarheid van het

principe eerst aantonen of mogelijk maken. Men zou alle bijzonderheden van graveren, gieten, letter en pers nauwkeurig moeten kennen om te beseffen, dat Gutenbergs drukwerken het resultaat zijn van tientallen vondsten, constructies, technische volmaaktheden en bekwaamheden, om zich hiervan een heldere en dan verbijsterende voorstelling te kunnen maken.

De huidige tijden hebben een en ander gerationaliseerd, gemechaniseerd en versneld (het vlakke drukken op de handpers werd roterend enz. enz.) en met moderne hulpmiddelen en uitvindingen (steendruk, fotografie, koperdiepdruk enz.) uitgebreid. Gutenbergs boeken misten al deze attributen, maar deze zijn ook niet méér dan toevoegsels: de boekdruk bleef in wezen onveranderd. Wanneer wij het moderne materiaal bekijken, dan zijn alleen de recente vindingen (19de eeuw en later) nieuwigheden, al het overige - zij het soms in primitiever vorm - stamt van den uitvinder.

De losse, gegoten letter noemden wij in de aanvang om de centrale betekenis van dit materiaal. De letter zelf echter heeft aan meerdere eigenschappen te beantwoorden.

De letter heeft een bepaalde *grootte*, die, met naar boven en naar beneden uitstekende lettertekens (staartletters) een bepaalde grootte van oppervlak eisen. Dit oppervlak moet bij één lettergrootte altijd precies even *hoog* zijn, terwijl de breedte onderling verschilt naar gelang de ruimte, die de breedte van het letterbeeld eist (M,m

is breder dan I,i enz. enz.). Maar de dikte moet ook nauwkeurig voor alle letters gelijk zijn, wil één regel een ongestoorde eenheid vormen, zodat alle letters en tekens in één gelid komen te staan. Deze dikte noemt men het corps, dat tevens, in cijfers of benaming uitgedrukt, de grootte van het letterbeeld aangeeft. Voorts moet de hoogte van voet tot letterbeeld gemeten eveneens voor alle letters, onverschillig van welke grootte deze zijn, precies even hoog zijn, opdat alle in één veld liggen en op gelijke wijze inktrol en papier raken. Men onderscheidt in deze algemene hoogten allereerst de *normaal* of *franse hoogte* en voorts een engels/amerikaanse, bastaard-hoogten en... een, in zekere delen van ons land gangbare hollandse hoogte. De onderlinge verschillen zijn voor den leek gering... de letter blijft op iedere dezer hoogten eenzelfde voorwerp, zij het korter of langer, maar een drukmachine, *de pers*, zal in de regel maar van één hoogte kunnen drukken en dus onbruikbaar zijn voor afwijkende hoogten.

Iedereen echter kent het verschil in grootte van het letterbeeld: de kleine lettertjes van bidprentje en voetnoten, de grote letters van titelbladzijden en affiches. Deze grootte kan in bijzondere gevallen willekeurig zijn, in de regel en in de normale fabrikatie moest men wel rekening houden met uniforme maten.

Firmin Didot is hier in de 19de eeuw de grote stichter van orde geweest, naar wiens naam dan ook het meest verbreide stelsel genoemd is. Zijn voorganger, *Fournier*, had hier reeds baanbrekend

werk gedaan. Dit berust op een éénheidsmaat, *één punt* (0,376 mM of 0,000376 M.!), waarvan *één twaalftal, augustijn* of *cicero* geheten, de standaardmaat werd.

Alle grootten van letters kunnen dus uitgedrukt worden in punten en in augustijnen en cicero's, voorzoverre deze benaambare gedeelten of veelvouden hiervan zijn. De letter van voetnoten staat vaak op 6 punten dikte of ½ augustijn, een letter op 2 × deze dikte is één aug. (de letter b.v. waarin deze tekst gezet is!), een letter van 36 punten dikte is 3 aug. enz.

De meest voorkomende *corpsen*, zoals men die alle zonder uitzondering met hun markante benamingen nog in de *letterproeven* der *lettergieterijen* kan tegenkomen, volgen hier.

Corpsen

Diamant	4	punten, (Half Petit).
Parel	5	punten, (accent iste lettergreep).
Nonparel, Nonpareille	6	punten, (accent laatste lettergreep).
Kolonel	7	punten
Galjard, Petit	8	punten
Bourgeois, Borgis	9	punten, (Grote Petit).
Dessendiaan, Corpus	10	punten, (Garmond(t), Garamond(t))
Augustijn, Cicero	12	punten
Grote Augustijn/Cicero	14	punten
Text, Tertia	16	punten
Paragon	18	punten, (accent 1ste lettergreep).
Grote Paragon	20	punten, (Text, zie ook 16 punten).
Kleine Kanon	24	punten, (accent 1ste lettergreep), 2 Aug./Cic.
Kanon	28	punten
Grote Kanon	32	punten
Parijse Kanon	36	punten, 3 Aug./Cic.
Dubbele Grote Paragon	40/42	punten,
Sabon, Kleine Missaal	48	48 punten, 4 Aug./Cic.
Missaal	56	punten
Grote Missaal	60	punten, 5 Aug./Cic.

Dubb. Parijse Kanon	72	punten, 6 Aug./Cic., (Kleine Sabon)
	78	punten, Sabon.
Dubb. Gr. Parijse Kanon	84	punten, 7 Aug./Cic., (Gr. Sabon).

gelegen. Allereerst is het essentiële materiaal het lettertype. Dit is wel eens zozeer bepalend opgevat, dat precies de grootte en strikt hetzelfde lettertype als dat van de tekstbladzijden genomen werd.
Dit was een nieuwe-oude „zakelijkheid", die verder aan alle fantasie de pas had afgesneden. Voorts zijn vele andere theorieën, konsekwent toegepast, in de
regel uit den boze, omdat het oog wel gestreeld kan worden, zo het daarvoor gevoelig is, door
het schone maar minstens twijfelachtig
door een theorie, hoe steil in de leer
ook toegepast. - Deze titel-
bladzijde heeft, zoals al-
le andere, zo min als
mogelijk tekst,
zodat men g
auw in de

Garamont. Corpsen 8, 10, 12, 14, 16, 24, 28, 36, 48, 54 en 66.

De eerste uitvaller is 11 punten, die thans, onder invloed van de afwijkende engelse maten (Monotype e.d.) weer veelvuldig optreedt. Daartegenover staat, dat de 9 p. en 14 p. letter een neiging vertonen om terrein te verliezen: de letters van Van Krimpen hebben de overgang van 8 op 10 punten en een 14 punt, die van De Roos hebben corps 8, 9 en 10, maar geen 14 punt. Zeer grote maten (afficheletters = billetletters) worden in Augustijnen/Cicero's aangeduid. De allerkleinste maten (dikte van lijnen b.v.): 1 punt, achtste Galjard/Petit; 1½ punt, achtste Augustijn/Cicero; 2 p., vierde Galjard/Petit; 3 p., vierde Augustijn/Cicero.

Het zetsel bestaat niet alleen uit letters, cijfers en tekens, die alle eenzelfde functie vervullen. Om de woorden en overige tekens onderling te scheiden heeft men wit nodig. Dit moet nauwkeurig passen in de regel, waarin het toegepast moet worden, al is het minder hoog dan de letter, zodat het geen inkt kan ontvangen en dus niet afdrukken.

Dit wit is dus in dikte gelijk, maar dusdanig verschillend in breedte, dat iedere ruimte er volkomen mede ingevuld of *opgevuld*, zoals de vakterm luidt, kan worden. Ook hierbij gaat men natuurlijk van het puntenstelsel uit: een *vierkant* is een stuk wit dat evenveel punten dik als breed is, terwijl gedeelten en veelvouden ervan zorg dragen dat alle regels van het zetsel even breed worden (door zo gelijkmatig als mogelijk meer of minder wit tussen de woorden van één regel te plaatsen) of een slechts gedeeltelijk met woor-

den gevulde regel verder met wit uit te vullen. Zijn de pagina's met zetsel gereed dan wordt een *vorm ingeslagen*, die dan op de pers gelegd kan worden, waartoe voor alles wat rondom de bladzijden wit blijft weer wit-materiaal nodig is, dat, groter van stuk, meest van ijzer is (al wordt allerlei ander materiaal, tot op maat gezaagd hout toe, daarvoor wel gebruikt) en daarom *ijzerwit* of, omdat het voor het mindere gewicht uitgehold is, *holwit* wordt genoemd.

De snit der letters

De drukletters hebben echter nog edeler eigenschappen dan hun systematische constructie. Deze wordt voortreffelijk verzorgd door de lettergieterijen en de diverse soorten *zetmachines* (regel-zetmachines, die vaste regels gieten, en losse-letter machines, die eigenlijk een min of meer beperkte gieterij-aan-huis geworden zijn), maar een zeer voorname omstandigheid is de *snit* van de letter. Deze immers bepaalt het aanzien van de afdruk, zowel van de letter individueel als van het generaal aspect van het drukwerk in het algemeen.

Het letterteken, cijfer of leesteken is een vaststaande formule, die echter... in oneindige variatie-vorm kan gegeven worden. Hetgeen voor het schrift in al zijn verschijningen geldt, geldt óók voor het uiterlijk van het enkele alfabet en de vergezellende onmisbaarheden.

Het is een algemeen verbreide voorstelling, dat het tekenen van een alfabet voor te gieten drukletters een betrekkelijk eenvoudige aangelegen-

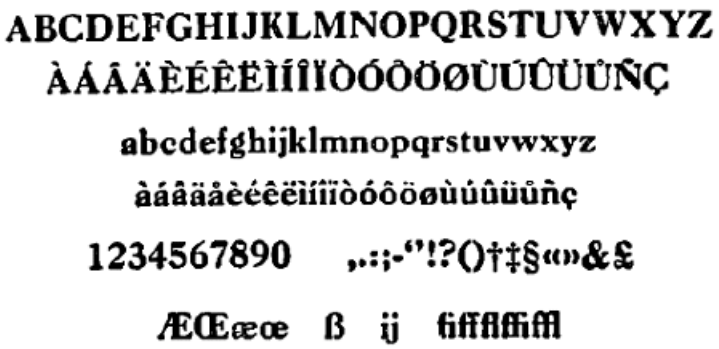

heid is. Men ontwerpt een niet direct onsmakelijk uitziende reeks lettertekens van A tot en met Z en... de taak is volbracht! In werkelijkheid is hiermede pas een allereerste begin gemaakt (ondeskundigen hebben zich hiervan te onthouden: zelfs dit allereerste begin vereist zéér bijzondere kundigheden en oog en hand van een zéér gevoelig kunstenaar!), dat, wil het bruikbaar zijn, voor velerlei toepassing zich moet kunnen eigenen. Naast A-Z moet zich al dadelijk voegen a-z, dat is dus al samen minstens 52 lettertekens. Daarbij komen 10 cijfers: 1-9 en o en de vele leestekens: punt, komma, kommapunt, vraagteken, uitroepingsteken, aanhalingstekens, guillemets, haken, paragraafteken, pond- en dollarteken (£ en $), sterretje, alineateken, &-teken enz. Vaak treft men nog verbonden lettertekens ff, fi, ffi, fl, ffl enz. enz. Ook de getekende letters (à, è, é, ñ, ø, ö enz.) mogen niet vergeten worden...

Men make eens een sommetje van de hoeveelheid tekeningen die minstens nodig is en een berekening van het aantal, dat maximaal benodigd is, en men zal er gewis nòg minder ‘gemakkelijk’ over denken, wanneer men beseft, dat:

1°. *al* deze letters en tekens in iedere denkbare samenstelling harmonisch zich moeten kunnen samenvoegen tot fraaie woorden, zinnen en bladzijden en
2°. met volledig behoud van de eigen snit, de individuele stijl der letterfamilie, deze ook zal moeten uitgedrukt kunnen worden in alle cursieven, half-vet, vet of mager, waarin zovele letters bruikbaar gemaakt werden voor verschillende toepassingen en
3°. dat dit individuele karakter van één bepaalde lettersoort volkomen gehandhaafd moet worden van het kleinste type (corps) tot in het grootste toe!

Ik neem aan, dat den dilettant al de lust vergaan is, om zich op dit met voetangels en klemmen overdekte terrein luchthartig en roekeloos te wagen! Tot een roemvol einde brengen het dan ook zèèr weinigen. In ander verband noemden wij reeds de namen van *De Roos* en *Van Krimpen*, die heden nog Nederlands faam op dit gebied in de wereld doen eerbiedigen.

Was in de aanvang, zoals wij reeds zagen, de drukletter een getrouwe weergave van de toenmalige schrijfletter, reeds spoedig ging de drukletter eigen paden bewandelen. *Sweynheim* en *Pannartz*, duitse drukkers, die in Italië gingen werken en de eigen hoedanigheden aanvulden met die der gastheren, gebruikten reeds in hun incunabelen romeinse en griekse lettertekens, waarvan de eerste sindsdien de meest verspreide zouden blijven. De zgn. ‘gotische’ letter handhaafde zich, met wisselende populariteit, in alge-

meen gebruik en in vaak zèèr fraaie bewerkingen - de vele Fraktur-variaties, oud en modern, en ons eigen Oud-Hollands zijn wel eens de schoonste lettertypen genoemd! - hoofdzakelijk in Duitsland.

Iedere stijlperiode heeft sindsdien sporen nagelaten óók in het eigentijdse lettertype. De snelle verspreiding van de boekdrukkunst in Europa, deed allerwege 'lettersnijders', meest anoniem, proeven van meerdere of mindere bekwaamheid leveren. Ook in Nederland werd toen reeds zeer fraai werk gemaakt, waarvan enige typen tot op de dag van heden bewaard bleven (*Henric de lettersnider b.v.*) en ook nog wel toegepast worden. De bloei der Renaissance bepaalde ook hier een vooralsnog beklijvende vormgeving: de oude italiaanse typen, de letters van *Claude Garamont*, de typen, die de *Plantijnse stamvader en familie* en de *Elzeviers* lieten vervaardigen, zijn tot heden de grondleggers voor alle moderne variaties gebleven. Van de 18de eeuwse typen bleven zeer populair en nog zeer bruikbaar de fraaie en markante typen van *Cochin*, in ons land de 'Gravureletter' genoemd naar de techniek waarin de letter ontstond en die zo sterk de vormgeving ervan bepaalde. In de Napoleontische stijlwendingen van betrekkelijk korte duur, ontstonden de *Bodoni* en *Didot* typen, die stram in het gelid als soldaten en met sterke nadruk dus op het vertikale, nog steeds zeer gezocht zijn.

De moderne productie is door dit zeer geschakeerde en overrijke verleden geenszins ontmoedigd geweest. Wel heeft men zeer vaak terug-

In het licht van alle menselijke kennis en wetenschap schittert het leven als een edel kristal met duizenden facetten. Over de heerlijke grootsheid van het mysterie „leven" werden dan ook talrijke boeken geschreven, waarin dit wondere kristal in vele richtingen is rondgewenteld. In de onafzienbare rijen van deze boeken willen de volgende bladzijden een bijzondere kant van de rijke schepping belichten: het rusteloze ontstaan en groeien, strijden en sterven in de wereld van het onzichtbaar kleine: de wereld, die door het venster van een microscoop uit de verborgen

BEMBO (Fr. Griffo, 1495)

„Sst, jongetje! Zeg nooit van vrouwen dat ze oud zijn, en in het bijzonder niet van je grootmoeder. Je kon er wel eens last mee krijgen: zij zit ten voeten uit."
Erik vroeg zich af wat dit laatste te beteekenen had. „Kijk", hernam grootvader Pinksterblom, zijn gedachten radend, „ik zelf en je oom Hendrik die schuin tegenover mij hangt, zijn maar tot het vest genomen. Wij

BASKERVILLE (1706–1775)

Het is daarover, èn over nog véél meer van het kleine en groote gebeuren van hun eigen leven en van het leven van hun vrienden en van de menschen die tot hen kwamen, en over wat door hen gedurende den levenstijd tusschen de twee wereldoorlogen, gedacht, gehoopt, bereikt, gewonnen en weer verloren en hun aan vreugde en leed zoo overdadig gegeven werd, — dat deze kroniek u verhalen zal. Alles, alles ligt geborgen, naar de diepe, diepe eeuwigheid,

COCHIN (1715–1790)

Daar is de stad, verweerd bivak rond de kanten Ark. En ieder, die eindelijk de stad binnenrijdt en, aan den overkant van een trage stilglinsterende rivier, boven de daken van den grand siècle en de schoorsteenen van de achttiende eeuw — het kathedrale schip ziet stevenen, zonnekaatsend met honderd ramen, breeduit met de dubbele roeiriemen van haar luchtbogen, staat met zijn gedachte allang voor de verminkte, glorieuze portalen.

BODONI (1740–1813)

Vier onderling verschillende lettertypen.

N thys hystorye ben wreton the parables, goode lerynge, and dyuerse poyntes to be merkyd, by whiche poyntes men maye lerne to come to the subtylle knoweleche of suche thynges as dayly ben vsed and had in the counseyllys of lordes and prelates, gostely and worldly, and also emonge marchantes & other comone peple. And this booke is maad for nede and prouffyte of alle god folke, as fer as they in redynge or heeryng of it shall mowe vnderstand and fele the forsaid subtil deceytes that dayly ben vsed in the worlde, not to thentente that men shold vse them, but that euery man sholde eschewe and kepe hym from the subtyl false shrewys, that they be not deceyuyd.

COBDEN-SANDERSON
AND THE DOVES PRESS
THE HISTORY OF THE PRESS AND THE STORY
OF ITS TYPES TOLD BY ALFRED W. POLLARD
THE CHARACTER OF THE MAN SET FORTH BY
HIS FAITHFUL SCRIBE EDWARD JOHNSTON
WITH THE IDEAL BOOK OR BOOK BEAUTIFUL
BY THOMAS JAMES COBDEN-SANDERSON
AND A LIST OF THE DOVES PRESS PRINTINGS

Fragmenten uit drukken van William Morris en over Cobden Sanderson, gezet uit hun lettertypen: de vernieuwde, 19de eeuwse typografie, romantisch en klassiek.

gegrepen naar oude voorbeelden (*William Morris*, die het moderne typografische réveil inzette, deed niet anders, maar *Cobden Sanderson*, zijn jongere tijdgenoot, ging reeds zelfstandiger te werk), of deze eenvoudig aangepast aan huidige behoeften en fabrikatie-methoden. Maar daarnaast is een overdaad verschenen van eigentijdse lettertypen, die den leek ongeloofwaardig moet voorkomen. Laat de ondeskundige zich intussen gerust stellen: het merendeel der zgn. vakkundigen of liever gezegd zij, die thans het vak van drukker beoefenen, hebben hieromtrent óók maar vage voorstellingen.

In 1938 promoveerde met lof in de letteren en wijsbegeerte aan de Rijksuniversiteit te Utrecht, *Dr. G.W. Ovink* op een proefschrift over de leesbaarheid, de atmosfeer-waarde en de vorm van drukletters. Het lijvige proefschrift, dat van een zeer brede en diepe studie der stof blijk geeft, bevat o.a. een lijst van 605 lettertypen nà 1900, die toen... geenszins volledig was (hetgeen overigens niet de bedoeling was!) Sedert 1938 zijn er intussen weer heel wat typen bijgekomen - zelfs van De Roos èn van Van Krimpen! - terwijl niets erop duidt, dat een en ander enige stilstand tegemoet gaat.

Van betrekkelijk kort vóór 1900 zijn bovendien meerdere typen in leven gebleven: o.a. de *Grasset*-letter, die in Nederland nooit populair werd, evenmin als de zeer recente en experimentele *Peignot*-letter van *Cassandre* dit ooit worden zal. In Nederlandse letterproeven van lettergieterijen en drukkerijen kan men heden letters vinden uit

het reeds omvangrijke oeuvre van De Roos en Van Krimpen en van enige andere *Nederlanders*, die zeer veel beperkter bijdragen leverden tot de nationale productie, maar daarnaast krielt het van stalen van meerdere of mindere aantrekkelijkheid der *Duitsers* Steiner-Prag, Behrens, Belwe, Bernhard, Tiemann, Ehmcke, Erbar, Bauer, Kleukens, Berthold, Renner, Schneidler, Koch, Tschichold en nog zeer vele anderen, der *Fransen* Grasset, Auriol, Naudin, Girard, Giraldon, Pichon, Carligle, Cassandre e.a., der *Amerikanen* en *Engelsen*, Goodhue, Kimball, Goudy, Benton, Gill (die o.a. de Perpetua-letter tekende, waaruit deze tekst gezet werd!), Huxley enz., der *Belgen* Collette en Dufour en zeldzamer van den zeer vaardigen *Italiaan* Raffaelo Bertieri... waarmede lang niet *iedereen* genoemd werd!

Het kan intussen duidelijk geworden zijn, dat zelfs de eerzame en geenszins achterlijke drukker in deze doolhof niet helemaal wegwijs is... Waar de onderlinge verschillen (een a blijft immers een a enz.) *ogenschijnlijk* miniem zijn, vergt het een aandacht en een gevoeligheid om al deze verschillende waarderingen van het gegeven en vaststaande beeld... naar waarde te kunnen schatten, die een langjarige en genegen omgang met de materie slechts kunnen bijbrengen. Intussen kon een algemener waardering van het evident fraaie óók door drukker èn leek slechts bijdragen om nog veel lelijks, nà slijtage, voor goed te doen verdwijnen. Dit zou, in betrekkelijk korte tijd, het uiterlijk van veel Nederlands drukwerk aanmerkelijk verbeteren!

Vervaardiger en verbruiker van drukwerk moesten iets meer ‘oog’ krijgen voor mooie lettertypen: De Roos en Van Krimpen zouden erkende nationale grootheden zijn, waarvoor zij elders al sinds jaren aangezien worden, en... het Nederlands drukwerk zou er in het algemeen heel wat aantrekkelijker uitzien.

Waartoe wij slechts bedoelden op te wekken!

V. Het papier en zijn lotgenoten

Wanneer men zekeren meester-drukker soms poogde te complimenteren met een van zijn min of meer geslaagde drukken, dan luidde vaak zijn afwerend antwoord: ‘U had 't prachtige papier moeten zien vóór het bedrukt was!’

Inderdaad, papier kan onbedrukt heel mooi zijn... maar behoeft er nà de druk niet minder om te zijn. Integendeel.

Onbedrukt papier, dus vóór dat enig menselijk ingrijpen iets wijzigde of toevoegde aan zijn ‘natuurlijke’ staat, is bijna altijd een bijzonder aantrekkelijk en vaak veelzijdig eigenschappen vertonend materiaal.

In hoeveel verschillende omstandigheden neemt men dagelijks papier ter hand? En hoeveel verschillende soorten laat men daarbij achteloos door de handen glippen?

Het is moeilijk zich hiervan telkens rekenschap te geven, want in hoevele functies treedt papier niet op bij de daagse dingen en gebeurtenissen. Het zou een lange dagtaak vormen om eens nauwkeurig te boekstaven, waarvoor papier al wel ge-

bruikt wordt. De courant, de post - zeker het merendeel van hetgeen deze u brengen kan onder een papieren postzegel -, emballage, verpakkingen, geld, acten, boeken, affiches... imitaties van leersoorten, zeildoek, stoffen en wat niet al, om van de geperforeerde blaadjes - waarom die van gedrukte reclame tot heden verschoond bleven is mij een zeer modern raadsel! - in het kleinste vertrek van het huis hier verder maar te zwijgen.

Aan deze bonte mengeling kan nog in den treure toegevoegd worden... Maar waartoe aan deze speelse greep nog iets toe te voegen? Men lette eens één dag op hetgeen iemand in handen of enkel onder ogen komt!

Merkwaardiger is, dat het den leek meestal ontgaat, dat voor iedere functie, die papier te verrichten kan krijgen, precies dàt papier gefabriceerd werd, dat het scherpst beantwoordt aan de eisen, die iedere functie afzonderlijk telkens weer geheel anders of afwijkend in enig onderdeel stelt.

Zo zijn er honderden soorten papier thans in de handel verkrijgbaar, waarvan er niet één anders dan node gemist zou kunnen worden...

Het papier van een bankbiljet moet natuurlijk van dusdanige makelij zijn, dat het een veelvuldig door de handen gaan, en gevouwen en ontvouwen worden, een redelijk zeer lange tijd kan weerstaan... maar bovendien moet de fabricatie ervan al heel moeilijk na te bootsen en practisch onmogelijk te evenaren zijn. Daarbij komt, dat de druk, om overeenkomstige redenen, zeer

bijzondere eischen stelt, die door de papierhuid volledig en feilloos moet opgevangen kunnen worden. Als expert in enige vervolgingen in zake valse postzegels en bankbiljetten, weten wij uit eigen ervaring voor welke schier onoverkomelijke moeilijkheden vervalsers komen te staan... en hoe bij dit onderdeel - om van de druktechnische reeksen van hinderlagen hier te zwijgen! - de schuldige alreeds dadelijk 'hing'. Twee der merkwaardigste vervalsingen, die wij ons herinneren, waren bruine zilverbons van één gulden uit de wereldoorlog, die gewone 'bruine' foto's bleken te zijn (er bleken er plaatselijk heel wat van in omloop) en een bankbiljet van tien engelse ponden (een aardig bedrag), dat op bedrieglijk echt uitziend en aanvoelend papier in oost-indische inkt getekend was door een oudlithograaf... zonder enig beschikbaar voorbeeld: uit een, 'n betere zaak waardig, phenomenaal geheugen! De man gaf hiervan in zijn cel demonstraties, waarbij gedachten aan een ere-lidmaatschap van de verenigde steendrukkers zich eerder opdrongen dan die betreffende vele jaren gevangenisstraf.

De geraffineerdste vervalsing en de domste transactie was wel het burgermans fortuin, dat betaald werd voor één echte (zeldzame) postzegel en enige valse nadrukken daarvan, die de koop 'aanlokkelijker' moesten maken.

Een en ander heeft ons al doen zien, dat ogenschijnlijk onaanzienlijke en inderdaad kleine stukjes papier een beduidend bedrag kunnen vertegenwoordigen. Zo zijn er nog zeer kostbare

boeken en boekjes, brieven en prenten, documenten en handschriften.

Maar er is ook papier, dat als zodanig, zeer duur kan zijn. Naast edele papiersoorten, die uit de voortreffelijkste materialen op de zorgzaamste wijze bereid worden en die om redenen van hun bijzondere schoonheid of ook om hun de eeuwen trotserende duurzaamheid nog steeds toepassing vinden, bestaan er natuurlijk ook talloze papiersoorten die aan veel mindere eisen van schoonheid en taaiheid behoeven te voldoen. Krantenpapier is hiervoor een sprekend voorbeeld: dit immers wordt dagelijks in tot voor kort ongekende hoeveelheden verbruikt en 'leeft' niet langer dan één dag, vaak zelfs slechts een halve dag.

Tussen papier echter, dat in kwaliteit en schoonheid het vorstelijk perkament naar de kroon streeft, en krantenpapier liggen zeer vele variaties van papier, die ieder eigen kwaliteiten, naar de te verrichten functies bezitten en die in zeer uiteenlopende prijsnoteringen mede tot uitdrukking komen.

Alvorens enige der meest bekende papiersoorten nader te bekijken is het, na de veelvuldige verwerking ervan reeds aangestipt te hebben, wel zaak hier het algemene begrip 'papier' enger te bepalen.

Wat *is* papier eigenlijk?

Papier is allereerst een *fabrikaat*. Wanneer men u wijs gemaakt mocht hebben, dat papyrus - het *woord* papier werd hier van af geleid - zoals de Egyptenaren dat, gedurende hun lange histori-

sche cultuur, veelvuldig gebruikten, de oorsprong van ons modern papier geweest zou zijn, dan heeft men u bij de onwetende neus gehad. Papyrus immers is een *natuurlijk* product van plantaardige afkomst, zoals b.v. perkament van dierlijke origine is: een blad, dat door drogen, en een huid, die door looien geschikt bleken om beschreven te worden.

Papier is een vezelvilt uit losse plantaardige vezels.[1)] Dat naast het algemeen bekende 'viltpapier' onder ons linoleum als anderszins, alle papier een vezelvilt[2)]) is, zal niet iedereen hebben kunnen weten.

Tot de meest simpele omschrijving herleid, geschiedt de fabricatie aldus: de plantaardige vezels worden door malen en/of verhitten verbrijzeld tot pap, die, verdund met water, gelijkmatig uitgestreken wordt en vervolgens vervild en volledig gedroogd wordt tot papier. Het drogen geschiedt door zeven, persen en verdampen of combinaties hiervan, hetgeen hier verder niet ter zake doet.

Het is ondoenlijk de gehele fabricatie in bijzonderheden na te gaan: wie op enigerlei wijze zich aangetrokken gevoelt deel te nemen aan of zich zelfs maar op de hoogte wil stellen van het maken van papier, zal een lange leertijd moeten doormaken en dikke boeken grondig bestuderen.

1) Deze voortreffelijke definitie en enige statistische gegevens ontleenden wij aan een uitnemend samengesteld boek: 'Het Papier', door Bekk en Mees. Uitgave (1937) van G.H. Bührmann's Papiergroothandel te Amsterdam, of aan de daarin genoemde bronnen.
2) Koenens Handwoordenboek omschrijft 'vilt': 'stof vervaardigd uit wolharen.'

Wie echter ooit een papierfabriek zelfs maar zeer ‘in het voorbijgaan’ gezien heeft, zal alvast één kapitaal ding begrepen hebben: de enorme hoeveelheden hout, die er opgestapeld liggen, leveren de indrukwekkende hoeveelheden plantaardige vezels, die voor de fabricatie noodzakelijk zijn.

De moderne mechanisatie heeft het fabricatieproces, dat eertijds slechts de nog bij hoge uitzondering bestaande, met de hand geschepte (met een zeefraam uit de kuip met brij inderdaad geschepte) papieren kende, volkomen gewijzigd, waarbij de hedendaagse scheikundige mogelijkheden en middelen evenmin onbenut bleven. De opvoering van de productie en veelzijdigheid van toepassingen hiervan werden hierbij ongekende perspectieven geboden. De mechanisatie van het drukkersbedrijf, die o.a. roterend drukken medebracht en de met de hand gemaakte illustratie merendeels verving door de mechanisch en chemisch verkregen foto en de zo ook daarvan gemaakte, te drukken reproductie, het rastercliché, werd aanpassend op de voet gevolgd door de papierfabricatie, die telkens de onontbeerlijk geworden soort of gedaante papier bood. Zo worden b.v. de grote rollen papier (700 à 800 kilo per rol), die men voor alle dagbladdrukkerijen op sommige uren kan zien afladen, in veelvouden daarvan ineens gefabriceerd en voor de druk gereed gemaakt, waarna deze tot ieder gewenst formaat en hoeveelheid versneden en verdeeld worden. In de persen ontrolt zich een baan papier als een lopende band, totdat

een zeer klein deel hiervan, keurig in gelijke stukken gedrukt, gedeeld, verzameld en gevouwen, als ochtend- of avondblad in uw brievenbus ploft.

Al is het heel iets anders: ook uw onberispelijke vijftig visitekaartjes zijn evenzoveel stukjes papier, die zo beeldend ivoor-carton genoemd worden, en die in wezen niet heel veel anders gemaakt werden, al geschiedt dit in zeer veel grotere vellen dan het visitekaartje groot is en al komen er voor de fabricatie en voor het bedrukken bescheidener machines in beweging.

Zijn wij door de boven vastgestelde fabricatie al volop in de fabrieken terecht gekomen (men spreekt gemeenlijk van een papierfabriek, maar grote boek- en dagbladdrukkerijen *zijn* fabrieken geworden, al schroomt de bekleven eerbied voor het ambachtelijke vooralsnog dit woord eraan te hechten!), dan moet het den vaderlander belang inboezemen, welke rol het eigen land bij deze fabricatie vervult en vervuld heeft.

De altijd te prijzen voorstander van Nederlands fabrikaat zij meteen gerustgesteld: Nederland neemt zowel in het verleden als in het heden een zéér eervolle plaats in ten opzichte van de ontwikkeling en de productie van de papierfabrikatie.

Was het Hollands, met de hand geschept papier niet eeuwen lang wereldvermaard? En is het Oud-Hollands papier (dat met een lelijk germanisme ‘handgeschept’ genoemd wordt èn een... mechanisch product geworden is met listig na-

gebootste ‘schep’-randen...) in weerwil van de wrede eisen van de tijd met nòg wereldvermaard gebleven? In talloze, óók buitenlandse, boeken vindt men nog heden vermeld dat een beperkt aantal exemplaren of de gehele oplage gedrukt werden op *Van Gelder* of *Pannekoek*, beide beroemde Nederlandse papiersoorten, die vaak bijzondere en zeer fraaie papieren maken voor binnen- en buitenlandse opdrachtgevers, die in heel de wereld speuren naar de schoonste materialen voor hun kostbaarste uitgaven.

Nederland is een zeer oud ‘papierland’, dat een eerbiedwekkende traditie levend wist te houden. Met enig begrip van de ontwikkelingen van Noord-West Europa kan men begrijpen, dat Nederland met deze fabrikatie niet vooraan in de rij der volkeren kon staan, maar dat het, éénmaal tot die plaats geklommen, ook hierin een deel van onverwoestbare roem zou leggen. De eerste papiermolens (de molens, een wel zeer Hollands verschijnsel, leverden de drijfkracht) worden documentair aangetoond in 1586 te Alkmaar en Dordrecht.

In 1935 bezette Nederland nog de negende plaats in de rangorde der wereldproductie van papier en carton (na de Ver. Staten, Canada, Duitsland, Engeland, Zweden, Rusland, Japan en Finland - dit laatste met gering verschil -), waarbij men al dadelijk de uiterst gunstige onderscheiding kan maken van een klein volk ten opzichte van zeer grote bevolkingen! Hierbij mag niet verwaarloosd worden, dat het papierverbruik - dus de binnenlandse consumptie - in Nederland, per hoofd van

de bevolking 28,9 K.G., slechts overtroffen wordt door vier staten: de Ver. Staten, Engeland, Canada en Zweden (resp. in K.G. 70,7, 47,3, 44,6, 33,5 voor 1932). Waaruit direct te besluiten valt, dat, als de goudgetande, kauwgommende Amerikaan meer dan dubbel zoveel papier verslindt als wij, de Nederlander minstens het tienvoudige van den Amerikaan moest aankunnen. Maar niet alle papier is van intelligent druksel voorzien... waaromtrent geen statistische gegevens bestaan maar wèl twijfelloze zekerheden. Waarmede maar alleen gezegd wil zijn, dat de gemaakte en veronderstelde statistiek voor Nederlandse goede smaak kan pleiten.

Blijven wij voorlopig nog in eigen land en vermelden wij nog dat pal achter de vermaarde sluizen van IJmuiden de grootste continentale fabriek, één der fabrieken van Van Gelder Zonen, gevestigd is van... courantenpapier. Menige Europeaan, en zelfs bewoners van andere werelddelen, houden met hun lijfblad een stuk Nederlands papier in handen, dat, buiten ons latijns schrift meerdere, voor ons onleesbare schriften kan vertonen.

De Kon. Ned. Papierfabriek in het uiterste Zuiden des lands, te Maastricht, is beroemd om het van oudsher voortreffelijke zgn. ‘bijbeldruk’, een zeer dunne maar zich uitstekend voor de druk lenende papiersoort, die er naast vele andere soorten gemaakt wordt. Niet ver van daar in een gehucht nabij Meerssen maken de gebroeders Tielens onze allerbeste schrijfpapieren, die onder talloze merken in de handel en in particulier ge-

bruik grote vermaardheid en populariteit genieten.

Een geheel ander handelsartikel is strocarton, dat tot de nationale uitvoerproducten gerekend moet worden en dat merendeels uit de Noordelijke provinciën afkomstig is. Engeland b.v. dekte bij ons in 1939 88% van zijn invoer hiervan ter waarde van bijna 10 millioen gulden voor een gewicht van 190 millioen K.G. Waaruit tevens blijkt, dat dit nuttige en veelzijdig gebruikte goed niet zo kostbaar is: geen 5 cent de K.G.... in de grote groothandel!

Zo wij al heel wat papier èn in soorten exporteren kunnen (N.O.I. maakt sedert kort zelf enig papier, hetgeen hier zelfs geïmporteerd werd), zo importeren wij daarentegen weer om bepaalde redenen papier uit Finland, Zweden, Noorwegen, Duitsland (o.a. kunstdruk-papieren voor beter illustratiewerk en ‘Woche’-papier - zo genoemd naar 't bekende weekblad - voor goedkope geïllustreerde bladen!), Frankrijk (het land der bibliophielen èn der drukpapieren, die deze fijnproevers behagen kunnen), de Ver. Staten en uit Japan en China die zeer uitzonderlijke papieren, die wonderschoon kunnen zijn en daarom dan ook voor de allerkostbaarste boeken en prentdrukken gebruikt worden.

Met deze uitheemse papieren zijn wij ten leste zeer ver van huis geraakt. En dan dringt zich vanzelf de gedachte op: vanwaar hebben wij Europeanen het papier leren kennen? Het papier is, als zovele dingen, zó oud, dat niet meer nauw-

keurig bekend is, noch ooit zal zijn na te gaan, waar de fabrikatie ervan oorspronkelijk gevonden is.

Het is ongetwijfeld een uitvinding (en géén ontdekking, al is de schijn hiertegen), die merkwaardiger wijze treffende raakpunten vertoont met de uitvinding van de boekdrukkunst.

Men herinnere zich de scherpe definitie: '*Papier* is een *vezelvilt* uit *losse* plantaardige *vezels*.'

Met enige, on-poëtische vrijheid kan men de drukkunst definiëren: '*Boekdruk* is een *schriftvilt* uit *losse* metalen *letters*.'

Iedere vergelijking is scheef. Ook deze. Maar de (scheve) overeenkomst kan aanleiding zijn tot mijmeringen, die elders als in dit verband nader beschouwd worden. Het oudst bekende papier - zó geraffineerd, dat het een einde en géén begin kan zijn - dateert uit China vóór onze jaartelling. Wij beleven dus, ten minste, het twee duizend jarig bestaan van papier.

Kan hierin een verklaring liggen van het feit, dat de rechtschapen mens een ingeboren eerbied heeft voor papier? Het is een analoog feit, dat een gewoonte-papiermorser geen helemaal goed mens is en dat - om een kras voorbeeld te noemen - de ongeletterdste bedelaar met schroom en geboeidheid een gevonden vodje beschreven papier of een oude krant glad strijkt en met ogen en handen koestert. De meest voor de hand liggende verklaring voor dit menselijk aangetrokken zijn door papier is wel de ingeschapen eerbied voor hetgeen van geestelijke of stoffelijke waarde kan zijn. Naast deze prijzenswaardige voorzichtigheid

voegt zich een even menselijke nieuwsgierigheid. Ieder stukje papier kan immers een betekenisvolle of minstens een belangwekkende mededeling bevatten, al is het papier zelf nog geen drager van een stoffelijke waarde, hetgeen ook alweer in vele gedaanten wel 't geval kan zijn. Enkele gelukskinderen danken een som gelds of enig waardevol bezit aan de gunsten van het lot en één lot, anderen lootten zich vrij van militaire dienst... enkel door in het bezit te geraken van een heel klein stukje papier. Geldswaardige papieren zijn voorts: bankpapier, effecten, polissen, wissels, chèques, accepten, cedullen, sommige acten, bewijzen, kwijtingen, spaarbankbewijzen enz. enz. enz.

Het nieuws uit engere kring bereikt ons vaak per brief, het nieuws, dat van algemeen belang geacht wordt, verschaft ons het dag-, week- en maandblad. De notulen, de annalen, de uitgaven, de verslagen, de jaar- en gedenkboeken, de almanakken bevatten of herinneren aan hetgeen voor langere tijd van enig belang kan zijn.

Dan zijn er de letterkunde en de wetenschap, die onsterflijke werken ‘te boek stellen’, dat is dus aan het tere, maar traag stervende en telkens weer opnieuw verrijzende papier toevertrouwen. Ook het Boek der Boeken en de ontelbare boeken die het deed geschreven worden - waaronder de schoonste en de meest wijze, die door mensen voortgebracht werden - komen ons in papieren vorm onder de ogen.

Het is dan ook niet verwonderlijk, dat het woord papier in onze taal in zeer veel vormen, letterlijk

en figuurlijk gebruikt, voorkomt: *dat loopt in de papieren, het papier is geduldig, een papieren neus, goede papieren overleggen, papieren die niet in orde zijn, in slechte papieren* (*moeilijkheden*) *zitten, woord of gedachte op papier zetten, papieren dalen of stijgen aan de beurs*, terwijl de handelstermen *kort en lang papier* (betaalbaar in korte of lange termijnen), *papier aan toonder* en b.v. *driemaands papier* nog algemeen zijn.

Het woord *blad* komt zelfs voor in het pleonasme '*blad papier*' (*vel*), maar ook in de betekenis van bladzijde (*enkel - één zijde van één vel - maar ook dubbel, de twee zijden op één vel*), *naast dag-, weeken maandblad*, enz. waarbij het onderscheid met *tijdschrift* een zekere grens stelt.

Het woord zelf is oorspronkelijk van koptische afkomst en daarna overgegaan in het grieks en latijns (papyrus) en was de benaming van een plant, waarvan stengel en blad zich leenden tot dezelfde doeleinden als waarvoor wij papier in eerste instantie gebruiken: nl. om op te schrijven. Het papier, zoals wij dit thans kennen, is echter vanuit China vermoedelijk eerst bekend geworden, door krijgsgevangenen of op vreedzamer wijze, door de Arabieren, die de vervaardiging ervan in Voor-Azië en Noord-Afrika verspreidden. Rond de oude wereldzee, de Middellandse Zee, met een intens verkeer tussen alle aangrenzende landen en beschavingen, begon de verovering der toen bekende wereld. Langs meerdere wegen kan het papier tot europees bezit geworden zijn: de Moren hebben het stellig naar Spanje gebracht, vanwaar het naar Noord-West Europa een snelle

verbreiding zal vinden, maar ook van elders kan het misschien al eerder, mogelijk gelijktijdig, van Italië en Z.O. Frankrijk naar Duitschland enz. zijn weg gevonden hebben.

Een tocht, waarop nimmer een weg-terug zou volgen... Want papier was het overal uiterst doeltreffende en dus welkome middel, dat kostbaarder (perkament b.v.) of onhandelbaarder materiaal (hout, weke of gebakken klei, lood, was enz.) glansrijk kon vervangen en bovendien in zich nieuwe mogelijkheden voor allerlei doel medebracht.

Het oudste papier, in ons land uit lompen vervaardigd, meent men omstreeks 1280 reeds te kunnen aantonen. Naar historisch gestaafd kan worden zijn de cijfers niet zo mooi. Papiermolens vinden wij voor het eerst in volle bedrijf in Dordrecht en Alkmaar in... 1586 (Z.-Frankrijk 1100, Spanje ± 1150, Italië 1260, Duitsland 1390, Zwitserland en België ± 1410, Zweden 1532, Denemarken 1540 enz.). Men besluite hier niet uit, dat de papierfabrikatie met een angstige boog tot zelfs in 't hoge Noorden getrokken zou zijn en de lage landen in de letterlijke zin links had laten liggen. In de ruim vier eeuwen vóór 1586 is hier twijfelloos papier gemaakt, al zullen b.v. het gemakkelijk invoeren tegen ruilproducten de vestiging van bedrijven niet verhaast hebben of mogelijk ook ontbreken slechts de nodige archiefstukken tot staving van een vroegere (zelfs een véél vroegere) bedrijvigheid. Vóór de uitvinding van de boekdrukkunst is hier te lande heel wat op papier geschreven

en sedert die uitvinding en vóór 1586 was het hier al een broeihaard van boekdrukkerijen, die een fraaie hoeveelheid incunabelen (vóór 1500) en talloze voortreffelijke post-incunabelen (1500-1520) als nationaal monument van wereld-historische waarde nalieten!

Zouden de Zuid-Nederlandse zin en vaardigheid in het schone handwerk en de Noord-Nederlandse lust tot zuinigheid en zelfstandigheid dan nergens met enig overleg en goede uitkomst de landen in de papierkuip gestoken hebben? Ditzelfde volk, dat in het Noorden tegen het einde van de 17de eeuw '*de hollander*' uitvond, een naam, die tot op heden stand gehouden heeft en waarmede een werktuig van metaal wordt aangeduid, dat de houten hamerbak verving, die de vezelbrij tot de allerfijnste verdeling stampte?

Oorspronkelijk werd papier uit lompen van zuiver linnen gemaakt (hetgeen tot heden, maar dan in zeer geringe mate nog gebeurt!), waarvan de vezel zich bij uitstek leende voor een innige vervilting en die een onverbeterlijk product leveren[1)]. Zolang nog zeilschepen de wereldzeeën bevoeren hadden óók Nederlandse papierfabri-

1) Zie in Schijnwerper 37 van deze serie: *D.J. van der Ven 'In de bloeiende hof onzer volkscultuur'* onder het hoofdstuk '*Het nobele handwerk*' (blad 48-50) de levendige beschrijving, gewijd aan de papierwatermolen (en aan hetgeen daar binnen en buiten alzo geschiedt!), die het Openlucht Museum te Arnhem rijk is. Met bijzondere voldoening citeren wij hieruit: 'Dank zij de levendige belangstelling der leden van de Vereniging van Ned. Papierfabrikanten in hun eigen vakgeschiedenis, kreeg ons museum niet alleen de volledige installatie ten geschenke, doch tevens worden handwerkslieden in de gelegenheid gesteld, af en toe hun bedrijf hier uit te oefenen.' Mochten deze ridders van het witte vel papier ooit verlegen zijn om een naam voor hun vereniging, dan mogen zij zich Her 'De witte raaf' noemen!

kanten nog agenten in alle grote zeehavens, die de zozeer begeerde oude zeilen - van 't zuiverste linnen vervaardigd! - opkochten ter voeding van de papiermolens. Maar lang reeds vóór het zeil door een schoorsteen en wat deze roken doet, geruild werd, had men andere wegen gezocht om de steeds toenemende behoefte aan meer en goedkoper papier te dekken. Andere grondstoffen dan de niet onbeperkt verkrijgbare lompen werden beproefd en dienstig bevonden: stro, esparto-gras, turf en... zaagsel, dat (rond 1770) de directe voorganger is van houtslijp, dat de moderne massaproductie, zoals wij reeds eerder aangaven, mogelijk heeft gemaakt. De vrees wordt wel eens geuit, dat de courant met medeplichtigen het (dennen)bos zullen uitroeien. Dit kan zeer plaatselijk het geval zijn, met alle ellenden van dien, maar de wereldvoorraad aan geschikt hout (afgezien van nieuw te ontdekken materialen en procédé's) is voorshands onmogelijk uit te putten, zelfs niet op enigermate bedenkelijke wijze aan te tasten. In dit opzicht kan de wereld met een schoon geweten rustig boek en blad blijven lezen en op nog vele manieren papier in de dagelijkse behoeften blijven betrekken.

Heeft de stoommachine het zeil vervangen, zij deed ook de papiermolen (inderdaad door wind gedreven molens) op andere wijze en sneller draaien en groter hoeveelheden stof verwerken. Chemisch werd daarnaast ingegrepen (reeds in 1794 vond Leblanc een soda en chloor-procédé voor het bleken van lompen), zodat fabrikanten, zowel als grote handelaren over volledige labora-

toria beschikken, die de fabrikatie en het product nauwkeurig leiden en nagaan. De moderne mechanisatie bracht machtige middelen mede, die omvang, snelheid en kwaliteit tot enorme hoogten opvoerden. De schepkuip is uitgegroeid tot reusachtige reservoirs, die machines voeden van tientallen meters lengte (deze worden nog steeds langer...). Een papierfabriek is doorgaans een groot gebouwencomplex, dat met het houtpark niet zelden meerdere hectaren beslaat... En dit alles dient voor 't simpele velletje of bundeltje papier dat wij zo vaak niet missen kunnen of, zoals mijn vriend beweerde voor één van de machtigste, moderne postkantoren van Nederland: 'Wàt een gebouw voor zo'n hèèl klein postzegeltje!'

Wij hebben grepen uit het verleden geweven door al wat nog heden is, omdat papier, méér dan andere materialen (perkament en leer dan uitgezonderd) die in de boekdrukkunst een werkzaam aandeel hebben, een ontijdelijk aanzien en karakter heeft, dat, al wijzigen zich zekere omstandigheden, wezenlijk onveranderlijk blijft.

Voor iemand, die jarenlang met dit heerlijke materiaal heeft omgegaan[1)] als wederzijdse zèèr goede vrienden, zou het een verfijnd genoegen zijn bladzijde na bladzijde te vullen met de omschrijvingen van alle goede en kwade eigenschappen van dit van nature kuise materiaal. Er zit een volledige roman in, die wel eens ergens ge-

1) Zie ons artikel '*Hoe worden onze boeken gemaakt?*' in *Geschenk 1936*, (Uitg. Ver. ter Bev. v.d. Belangen des Boekhandels).

schreven zal zijn, maar die wij niet zouden willen lezen om geen illusies te verstoren.

De eerste en onontkoombare behoefte voor een boek, of enig ander drukwerk, is het papier. Op goede gronden kan de letter om de voorrang mededingen!

Men heeft papier reeds vaak pogen te vervangen, maar vooralsnog zijn drukwerken, vervaardigd op een of ander metaal of geweven stoffen aan bijzondere technieken gebonden, die buiten de boekdrukkunst zich ontwikkeld hebben en om bepaalde redenen een eigen weg volgden (b.v. katoendruk, capsules enz.). In onze prille jeugd hebben wij zelfs een druk-auto 'uitgevonden', die vrijwel zo eenvoudig als het bekende stempelkussen, de geasfalteerde wegen zou kunnen 'bedrukken' met nieuwsberichten, zo dachten wij vóór er een radio bestond en, in een pril koopmanschap, met reclames. Tot ons genoegen hoorden wij dezer dagen, dat een politieke partij of beweging voor een beduidend bedrag iets dergelijks had aangekocht (niet van ons!) maar... door geprezen wetten het kleuren van straat- en wegdek aan regen, modder, sneeuw en spaarzame, geoorloofde letters en tekens moest overlaten.

Boeken en bladen, gedrukt op ander materiaal dan papier - een enkele maal ook op perkament - zijn thans nog fabels of rariteiten, die de charme van het zuivere huwelijk tussen letterafdruk en papier missen.

Papier heeft bijzondere afmetingen: het is voor het oog practisch twee-dimensionaal, maar voor het gevoel zeer beslist drie-dimensionaal.

Papier heeft zeer bepaalde, rechthoekige afmetingen: deze kunnen wonder-mooi zowel als afschuwelijk lelijk zijn.

Papier heeft een kleur, die van zwanen-wit en het teerste eier-schalen-crême tot git-zwart varieren kan met alle kleuren van de regenboog als iedere andere, denkbare kleur tussen deze uitersten gelegen.

Papier heeft een samenstelling, die van de zuiverste linnenlompen tot de ordinairste verhouding van houtslijp en celstof (cellulose) gevariëerd kan zijn.

Papier heeft een huid (ondeskundigen noemen dat ‘oppervlakte’), die aan beide zijden verschillen kan of dezelfde kan zijn van een zachtheid zoals slechts een mensenhuid kan bezitten tot de ruwheid van het grofste schuurpapier toe.

Papier heeft ook nog randen, zo scherp van snede en aanzien als veiligheidsscheermesjes, maar soms ook zo fascinerend schoon als de speelse en uiterste vloeilijn van uitspoelend zeewater over nat strand, deze ‘scheprand’ van zee en oceaan.

Papier heeft in de regel een doorzichtigheid, die vele goede en slechte eigenschappen mede verraden kan en zo boeiend als banaal het oog kan treffen.

Papier heeft, dit hemels en duivels goed, de gave of het gebrek van geluid te kunnen geven. Ieder soort valt aan het uit een vel te wekken geluid vrij nauwkeurig te herkennen... Dikke pakken klappen, omgeslagen, dicht, en kletsen, gladgeslagen, weer plat.

Papier heeft ook nog een smaak... maar dit is

alleen van belang voor fijnproevers, die dit vertoog niet meer van node hebben.

Laten wij liever het doorzicht even nog nader beschouwen. Men onderscheidt dan al dadelijk twee zeer onderscheiden soorten: velin (effen) en vergé (‘met streepjes’) genaamd. Beide zijn schier oneindig te variëren, hoewel het vergé-papier een vrijwel stabiele vorm der vergure vertoont, die het papier een innerlijke en ook zichtbare levendigheid geeft. Men hoede zich echter voor al te oppervlakkige, machinale toevoegingen zoals linnengeperst, leer-geperst enz., die ons op de meest brutale wijze herinneren, dat wij een armetierige tijd vol van allerlei nabootsing moeten beleven. Van oude adel is echter het watermerk, niet zoals de meest bekende levende afstammeling zich zo listig als kunstig in het bankbiljet vertoont, maar zoals dit nog in oude en moderne vorm in menig papier voorkomt.

Het wordt merendeels van koper vervaardigd - soms in houtsnede - en vertoont alle eigenaardigheden die deze techniek eigen zijn: het zuiverst en het sterkst natuurlijk waar het handwerk nog de enigste uitvoerende macht was.

Het watermerk, dat zeer zeker als versiering bedoeld bleef, heeft al dadelijk in de oudste vormen een nuttige taak mede vervuld. Allereerst gaf de voorstelling ervan een bepaald formaat aan, waarvan sommige benamingen tot op heden standhielden: Imperiaal, Royaal, Dubbel kroon (een keizers- of koningskroon), lelie of ander attribuut, Bijenkorf, Colombier (duif), Olifants, Adelaar enz. zijn sprekende namen, evenals de bekende

franse formaten, Jésus (een Christus-monogram of een lam), Raisin (druiventros).

Gaf het merk het formaat aan, ook omgekeerd kan het merk de benaming voor een formaat geworden zijn.[1)]

Een aardige verzameling merken vindt men om de hier gereproduceerde diepzinnige geestigheid (het geheel is weer watermerk), dat in vertaling luidt:

Lompen maken papier
Papier maakt geld
Geld maakt banken
Banken maken leningen
Leningen maken bedelaars
Bedelaars maken lompen.

Waarmede 's wereld kringloop ook hier als gesloten aangetoond werd.

Het watermerk verricht voorts een nuttige functie als het de naam van den fabrikant of een bekende soort aangeeft. Bij historisch onderzoek kan het velerlei vertellen over het land of de plaats van herkomst, de tijd waarin het papier ontstond enz. Zo zien wij de Nederlandse Maagd, de Nederlandse leeuw, alleen of samen, al of niet besloten in de vaderlandse ‘tuin’, de vrijheidsboom uit de periode van de Franse Revolutie, ‘portretten’ - voor onze smaak vaak naïeve caricaturen! - van vorsten en stadhouders, rijksen stadswapens, jaartallen en wat niet al. Bij de vaderlandslievende voorstellingen zijn niet zel-

1) Een zeldzaam rijke verzameling, thans Nederlands bezit, vindt men omschreven en afgebeeld in ‘Watermarks in Paper’, by W.A. Churchill. Menno Hertzberger, Amsterdam, 1935.

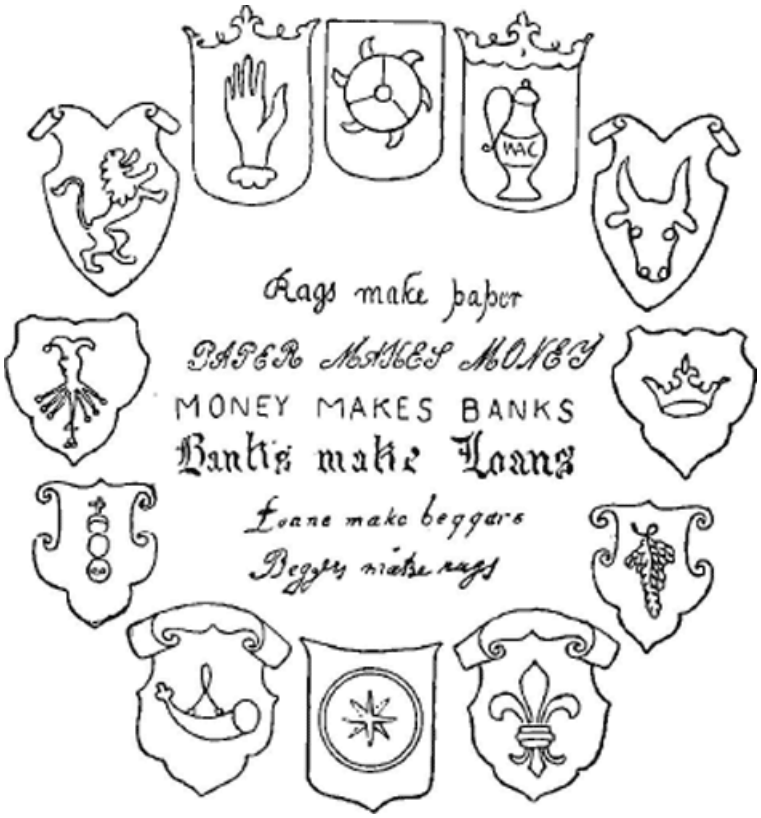

Een oud watermerk met een krans van bekende watermerken.

den de woorden ‘Pro Patria’ toegevoegd., die ook heden nog een veelvuldig voorkomend formaat (ook ‘schrijf’, meest in de vorm van ‘dubbelschrijf’ genoemd) aanduiden.

In menig papier komt nog heden een watermerk voor: in vrijwel alle bankpapier - als zeer moeilijk na te bootsen deel van het biljet - in fraaie papiersoorten, waarbij fabrikant, drukker of uitgever waarde hechten hun naam of algemeen bekend merk te hechten, in beter schrijfpapier, dat vaak mede door zijn vertrouwd geworden watermerk de voorkeur der verbruikers geniet.

Wanneer wij met onze vijf zinnen reeds te gast waren bij het papier, dan resten er nog geneuchten, die geenszins te versmaden zijn. Papier kan in de regel gevouwen worden. Men kant dit uit vele ervaringen en mogelijkheden, maar wij kennen het openmaken van de verpakte riemen (= meest 500 vellen) en de jonge oplegster (meisje, dat de vellen in de pers aanlegt), die de plano vellen in hoeveelheden naar haar krachten gekozen, met een dubbele parallel-vouw ongekreukt en onkreukbaar dichtslaat en de aldus ongerepte last met de steeds bewegende lichtglanzen over de matte of gladde oppervlakte zó op de heup tilt en er mede heengaat naar magazijn of drukkerij. Wij hebben er gezien die, gespannen en bezonnen om de last, heenschreden in een statigheid, die slechts aan de schoonste Tanagrabeeldjes deed denken.

Papier kan men snijden (ook knippen, al is dit gemeenlijk zuiver uit overwegingen van nuttigheid... hoewel er weer zeer schone ‘Scheerenschnitte’ gemaakt zijn!). Ieder boekenliefhebber kent het opensnijden van een boek (men moest zich eigenlijk nooit dit genot der genietingen behoeven te ontzeggen) en hij kan daarbij met enig gehoor en opmerkzaamheid de zeer duidelijke verschillen in snede, geluid en weerstand onderscheiden.

Alleen slecht papier zal u dan lastig vallen met pluizen, maar daartegen kan de snijmachine u weer beveiligen, die overigens veelal een wreedaard ten opzichte van papier genoemd moet worden. De gladde, machinale snede is koud en

Een 16de eeuws watermerk.

karakterloos als het vlijmscherpe mes, dat meedogenloos door dikke, geperste stapels suizend, knerpend en piepend heenvliegt.

De voornaamste factoren die de liefhebber in het oog zal houden, zijn allereerst de duurzaamheid

van het papier, waarop teksten, prenten of geschriften bewaard moeten blijven, ongeschonden van roest-vlekken als anderszins en dan de kleur van het papier, die bij de lectuur, het bekijken of het beschrijven zo een aangename als storende invloed kan hebben.

Alleen al reeds om het papier moet men zijn boeken en prenten niet mishandelen.

Papier is zeer gevoelig voor vocht: men behoede het voor aanvallen van deze sluipmoordenaar! Want niet alleen wordt de levensduur ervan ernstig aangetast, maar een directer gevolg is mede, dat het in ongunstige zin van kleur verandert of lelijke vlekken gaat vertoonen. Ook kan de geur, die het dan doordringend verspreidt, zeer onaangenaam worden. Want papier is ook zeer gevoelig voor sterke geuren en daarin zeer vasthoudend.

Er resten ons nog enige technische bijzonderheden omtrent papier. Zodra een vel *één* slag gevouwen is, vertoont het *vier* bladzijden, waarvan het tweetal aan de binnenkant van de vouw een *folio* genoemd wordt. Onder het *foliëren* (b.v. van een register) verstaat men dan ook dat twee tegenover elkaar liggende bladzijden het zelfde nummer dragen, terwijl *pagineren* aanduidt dat iedere bladzijde een eigen nummer ontvangt, hetgeen gebruikelijk is b.v. in alle lees- en studieboeken.

Bij het *foliëren* dragen de linker- en rechterbladzijde dus beide een en hetzelfde even of oneven nummer, maar bij *pagineren* is het onvermijdelijk

dat de linkerbladzijde steeds even en de rechterbladzijde even steevast oneven is.

Een vel papier vertoont bij vouwen een regelmatig en snel klimmende reeks:

één slag vouwen, 4 bladzijden,
twee slagen vouwen, 8 bladzijden,
drie slagen vouwen, 16 bladzijden, enz.

Verondersteld werd hier het regelmatig vouwen: telkens de langste zijde in tweeën. Een vel van 16 bladzijden wordt kortweg *vel* genoemd. Een boekwerk van 10 vel heeft dus 160 bladzijden. Men kan hieruit ook begrijpen, dat een drukwerk van enige omvang steeds een *achtvoud* of minstens een *viervoud aan bladzijden* moet tellen. Men kan een circulaire doen vervaardigen die 3 bladzijden tekst beslaat, maar dan *moet* men de vierde blanco er bij nemen en... betalen.

Aan een eenvoudig stukje papier kan men de onaangename eigenschap ontdekken, dat een vel papier maar tot een bepaald aantal slagen gevouwen kan worden zonder dat het ontsierende *plooien* optreedt. Tegen dit euvel heeft men afweermethoden bedacht o.a. het *parallelvouwen*, waarbij de slagen elkaar niet kruisen, maar evenwijdig aan elkaar aangebracht worden. Met snijden verkrijgt men aldus weer losse *caternen* (een catern van 16 bladzijden is weer het standaardvel, waarnaar o.a. de omvang van boeken gemeten wordt).

De voornaamste *papierformaten* zijn:

Post 44 × 56, *Groot post* 46 × 59, *Dubbel schrijf* 44 × 69, *Dubbel bijkorf* 47 × 75, *Dubbel klein*

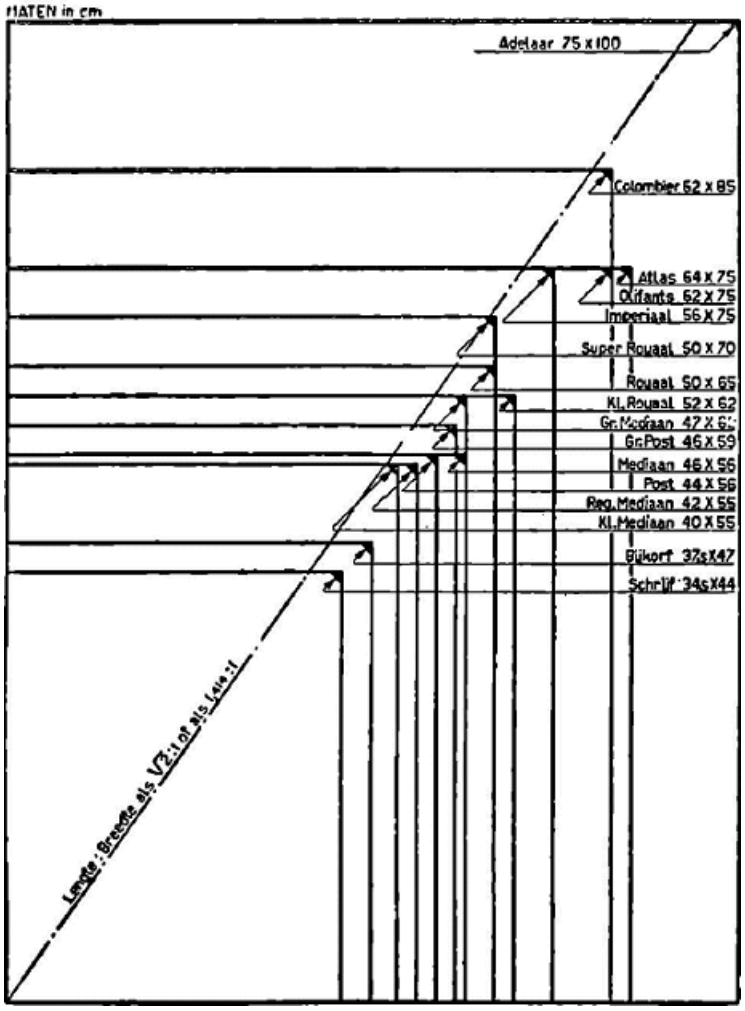
MATEN in cm
Adelaar 75 x 100
Colombier 62 x 85
Atlas 64 x 75
Olifants 62 x 75
Imperiaal 56 x 75
Super Royaal 50 x 70
Royaal 50 x 65
Kl. Royaal 52 x 62
Gr. Mediaan 47 x 62
Gr. Post 46 x 59
Mediaan 46 x 56
Post 44 x 56
Reg. Mediaan 42 x 55
Kl. Mediaan 40 x 55
Bijkort 37½ x 47
Schrijf 34½ x 44
Lengte : Breedte als √2 : 1 of als 1 : 1

Papierformaten volgens het papierbesluit 9.3.1922.

mediaan 55 × 80, *Groot mediaan* 47 × 62, *Royaal* 50 × 65, *Super royaal* 50 × 70, *Imperial* 56 × 75, *Colombier* 62 × 85, *Brifkaart carton* 43 × 61 en 47 × 57, *Adelaar* 75 × 100, alles in cm aangegeven.

Al deze formaten zijn in de loop der eeuwen ontstaan uit overwegingen van utiliteit of om de

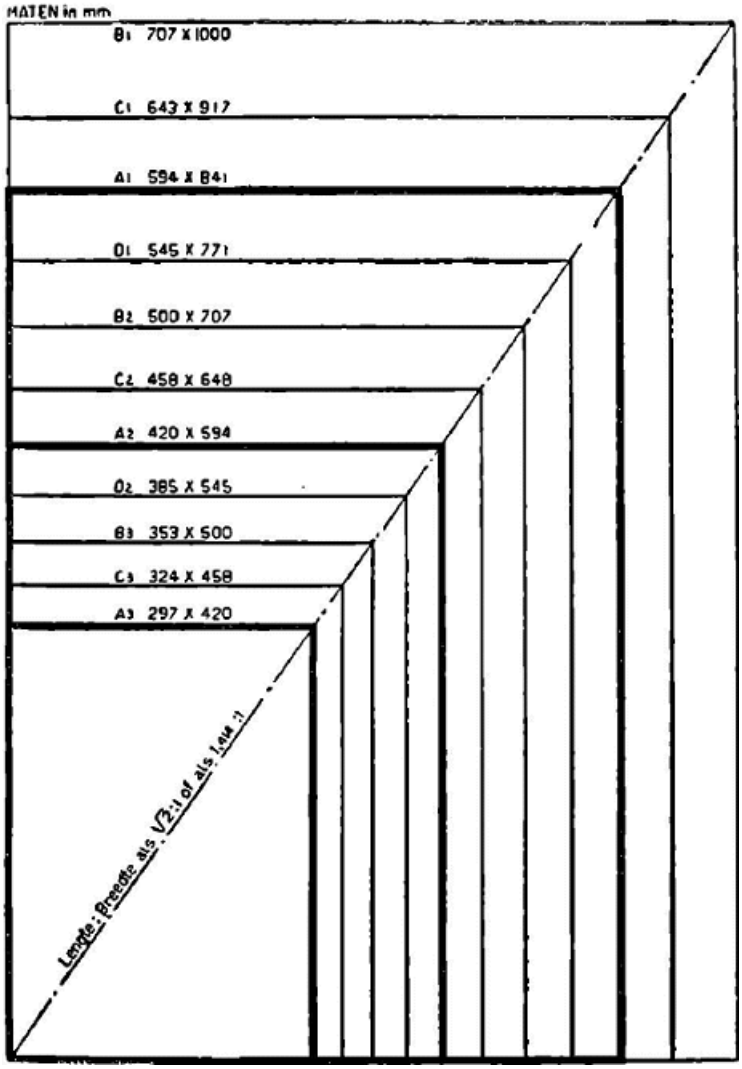

Eenheidsformaten.

fraaie verhoudingen van lengte en breedte of een gelukkig samengaan van beide behoeften.

Er is geen eerbiedwaardige traditie gegroeid en levend gebleven uit menselijke genegenheid voor het schone en goede of moderne vervlakking sloeg er de schennende hand aan: zo heeft men

ook voor de papierformaten *eenheidsformaten*... berekend, waarvan de wiskundige reeks in de reproductie vertoond wordt en nuchter voor zichzelf spreekt.

Het is natuurlijk allereerst een belang voor den fabrikant, deze eenheidsformaten, die evidente voordelen en besparingen bieden bij de aanmaak van papier. Uitgevers en drukkers laten echter papier aanmaken, wanneer de benodigde hoeveelheid b.v. boven de 1000 kg ligt, op het door hen gewenste formaat, zodat ‘normalisatie’ maar een betrekkelijke (en voorlopig theoretische) papierbezuiniging geeft. Voor ons echter blijve de verbruiker koning, die het gewenste formaat kieze met een gevoelig oog en niet aan de hand van de logarithmentafel... ook al vallen er, omderwille van het schone en edele, snippers!

VI. Boeken en boekenhouders

Er zijn kippen en kippenhouders, waarom zouden er dan géén boekenhouders zijn, in de zin van en zoals er ook nog stamboomhouders zijn: hebbers van kippen of een stamboom?

Laat er geen misverstand rijzen: er zijn voortreffelijk trouwe en zelfs uitnemend ontrouwe boekhouders. Maar dit is een geheel ander soort lieden dan ik thans op het oog heb. Al is de vertrouwdheid - in 't nette of 't onnette - met zeker soort boeken van deze lieden geenszins te onderschatten! Afschuwelijke, ledige boeken, enkel gevuld met de schrale lijnen van voze ko-

lommen en de fletse kleuren van een al even magere lineatuur. Boekhouders plegen dit alles - en vaak in lijvige volumen, die grimmig-stevig gebonden zijn tegen de tand des tijds - naarstiglijk en gedurende vele, geduldig volbrachte urenreeksen aan te vullen met dorre opsommingen, die een dusdanige overeenkomst vertonen, dat men zich in gemoede kan afvragen, waarom zoveel en zo langdurige aandacht besteed kan worden aan zulke minieme verschillen... Toch kan men aan de omgang van een boekhouder met *zijn* boeken al heel wat van den man aan de weet komen! Houdt een boekhouder, die niet omgaat met zijn boeken zoals des boekhouders is, in de gaten...

Naast veel oudere en overeenkomstige onderzoekingen, is bovendien in de laatste jaren een mode-wetenschap in zwang gekomen: de graphologie. Nu is het aan geen twijfel onderhevig, dat iemands schrift zeer persoonlijke eigenschappen verraadt. Dat doet iemands manier van spreken, lopen, gebaren enz. enz. óók!

Maar iemands omgang met *zijn* boeken èn met boeken in het algemeen - hetzij dan met kasboeken of met leesboeken - kan niet minder... boekdelen spreken!

In mijn naaste omgeving heb ik iemand gekend, wiens beroep het schrijven was, maar die na jarenlange oefeningen steeds duidelijker blijk gaf dit nooit te zullen leren en bovendien dusdanig verstand van alles had, dat hij overtuigend aantoonde van zo ongeveer niets enige notie te hebben en die dus, met de mode mee, ook een gauw

grapholoog op zijn tijd was. Dat deze trieste sire geen blad papier of boek anders dan stuntelig kon vasthouden en hanteren behoeft geen nader betoog, maar het potsierlijkste was, dat hij daarbij de diepste roerselen van den auteur der geschreven of getekende lettertekens haarfijn meende te doorzien.

De laatste gezaghebbende schrijver in ons land over beeldende kunsten, *Albert Plasschaert*, zeide mij eens: '*Wanneer iemand voor een schilderij staat, dan kun je aan zn kuiten zien oj hij er iets van afweet of niet*.' Dit klinkt zonderlinger dan het in werkelijkheid is: inderdaad, de stand van een gevoelige is anders dan van een onverschillige. Mijn practisch geloof in de graphologie kreeg een ernstige knauw toen ik eens bij één van de allerhoogste autoriteiten des lands op dit gebied aan huis kwam en daar rondom het onsmakelijkste mannetje een afschuwelijk wansmakelijk interieur aantrof. Aan dezen maniakalen lus-, staarten schriftdruk-kijker moeten werelden ongezien en ongeweten voorbijgaan...

Zo is het enigst excuus, dat iemand een blad of een boek 'onhandig' vasthoudt, het feit dat deze persoon... onhandig kan zijn. Maar dàt is met één oogopslag te zien!

Houdt iemand enig drukwerk bepaald hinderlijk in handen of onder ogen en dit niet uit hoofde van zichtbare onhandigheid, dan hapert er beslist iets in zijn omgang met de voortbrengselen van de boekdrukkunst.

Deze haperingen kunnen van velerlei oorsprong zijn.

Meent niet, dat steeds de uiterste eerbied geboden is voor druksel. Ook dit kan van velerlei soort zijn... van de diepste eerbiedwaardigheid tot de verwerpelijkste nietswaardigheid, zoals het schrijfsel van den schrijver, die niet schrijven kan en het dan ook nooit verder bracht dan enig goedkoop krantenpapier.

De genegenheid tot boeken, of de afkeer daarvan, heeft zelfs aan bepaalde en dus te onderscheiden groepen van lieden namen gegeven.

De twee uitersten dezer gemeenschappen zijn er natuurlijk het ergst aan toe: de *boekenvandalen* en de *bibliomanen*.

Het *boekenvandalisme* door de eerstgenoemden bedreven overtreft de stoutste verbeeldingen, die een normaal mens dienomtrent kan verzinnen. Een opsomming der wreedste misdragingen kan sluimerende neigingen tot misdaad wekken en moet hier dus achterwege blijven. De geringe vergrijpen zijn van algemene bekendheid: omvouwen van punten der bladzijden, inplaats van een onschuldig papiertje te hulp te roepen of eenvoudig het bladzijdecijfer te onthouden waar men ‘gebleven’ is; met een belikte vinger de pagina omslaan, inplaats van met een prettige gevoeligheid aan de droge wijsvinger, bovenaan de snede van het boek die éne bladzijde te voelen los komen van de snede; strepen en bemerkingen in de marges met velerlei materiaal en temperament aangebracht, die... men verder toch nooit meer naslaat; het leggen van enig vettig spul of het zetten van vochtige of vochthoudende voorwerpen, alsook kleverige of kleur afgevende, op bladzijde

of band; het plaatsen van boeken in vochtige of kurkdroge oorden of kasten; het smijten met boeken anders dan in, óók ten opzichte van het lijdend voorwerp, gerechtvaardigde toorn; het ‘dubbelvouwen’ van gebonden boeken, die meest niet in de ‘flexible binding’ zitten, waarbij dit technisch mogelijk gemaakt is... en dan nog: het lenen van een boek, wanneer men het zelf kopen kan; het ‘kaften’ van een boek, alsof alle boeken schoolschriften zouden zijn; het inplakken van een lelijk ex-libris en dan meest nog verkeerd; het onsmakelijk voorzien van schut-, of titelblad met handtekening en bijbehoren - een boek wordt zonder enig meerder bezwaar óók mèt handtekening plus ex-libris gestolen -; het opensnijden van een boek, zo de aflevering daarvan dit vordert, anders dan met een daartoe geëigend voorwerp (géén scherpe messen, noch te botte dingen als potlood of wijsvinger!); het ‘graphologisch’ zo merkwaardig ‘betekenen’ van band, omslag of bladzijde tijdens het telefoneren of diepzinnig gepeins, alsof het een gemakkelijk te vervangen vloeiblad of bloc-note velletje is; het staan of zitten op boeken om ‘hoger’ te komen, hetgeen ten koste van het boek èn Plato of Thomas tegelijk kan zijn... Er blijft een waslijst van langer lengte denkbaar!

Zonderlinger, dan al deze dagelijkse zonden, is de onmiskenbare band, die de vandalen (en vandaaltjes) verbindt met hun antipoden, de *bibliomanen*.

Hier geraken wij dan ook volledig in het land der zonderlingen. Een bibliomaan is namelijk iemand

die een of andere (soms meerdere!) afgodistische cultus voedt ten opzichte van het boek. Zo men geen afgod van zijn buik moge maken, late men dit even stellig na ten opzichte van zijn boeken! Het zonderlingst zijn gewis de gevallen, die met beide kwalen samen behept zijn.

Ik heb een lid van een arrondissements-rechtbank gekend, die een bibliomane voorkeur had voor 18de eeuwse leren banden. Zijn huis was aan alle wanden van kamers, gangen, vlakken van tafels, stoelen en vloeren één weelde van die prachtige, kleurige en goud-bestempelde leren banden en bandjes waarin voornamelijk de werken der franse encyclopedisten - en zeer veel nasleep! - typografisch vaak ook voortreffelijk geboden werden. Niet tevreden met het feit, dat hij al deze delen tot nader order aan de circulatie en onder eigen beheer onttrokken had, voerden scrupules den bezitter telkens weer tot den plaatselijken binder, die de boeken uit de banden verwijderen moest, deze door onschuldig maar ordinair blanco papier vervangen en de ontklede teksten tot nimmer meer samen te voegen snippers, onder gestreng toezicht versnijden moest. Hetgeen de man deed... omderwille van de smeer, zij, tot zijn verontschuldiging, maar desniettemin schande aangevoerd.

Hier raken wij een teer punt... Mag een willekeurig iemand zijn eigen censor spelen? Soms. Een boek kan zo evident... ergernisgevend zijn, dat alleen vernietiging genoegdoening kan geven aan menselijke verontwaardiging. En niet enkel in moreel opzicht, óók in litteraire gesteldheid.

Kerk en Staat waken over de inhoud van boeken. Waaruit voor den simpelsten burger kan blijken *hoe gevaarlijk* boeken kunnen zijn. Aangezien wel niemand bij machte noch dusdanig bij kas is om zich de totale boekenproductie - zelfs in één taal! - aan te schaffen buiten de door enigerlei *censuur* verbodene, moet men noodgedrongen, binnen het bereikbare, zelf een keuze bepalen. Dit is een zeer persoonlijke kwestie. In ieder geval, weest geen boekenvandaal noch een bibliomaan: in beide omstandigheden hebben slechte eigenschappen u en uw boeken weerloos in handen.

'Een boek, Katrijne, mijn kind, is een weergaloos kleinood en, gelijk het lichtenspel binnen de vuurkantjes van een briljantjuweel, een spel van gevoelens en gedachten. Het is een schatkist, waar opgestapeld verborgen ligt de uitgelezen wijsheid der menschen of hunne schitterende fantazie,' is een voortreffelijk beeld uit den onvolprezen 'orator didacticus', *Mijnheer J.B. Serjanszoon* van *Herman Teirlinck*.

Een gezond soort en tevens de meest verfijnde boekenliefhebbers, zijn de *bibliofielen*, waaraan Nederland een ontstellend gebrek heeft. Dit moet ten nauwste verband houden o.a. met het volslagen gebrek aan enig litterair leven, hetgeen gepaard kan gaan met zelfs, op een of ander domein, een bloeiende litteraire productie, zoals thans nog in Nederland valt te erkennen.

Zowel modernen als klassieken schijnen in de binnenkamer individueel en sporadisch genoten te worden uit de toevallig beschikbare uitgaven,

zonder dat enige groep van deze genieters het oirbaar vindt of zich daartoe aaneensluit om van een aantal bijzonder gewaardeerde teksten, fraaie uitgaven te doen vervaardigen. Elders en met name in België, Frankrijk, Engeland, Duitsland en Amerika is dit geheel anders gesteld. Dit moet dus aan een andere dan een monetaire gesteldheid geweten worden, wijl zeer veel Nederlanders zeker niet armlastig zijn.

De ware broeder onder de bibliofielen - de onware herkent men aan zijn tegendeel - is degene, die met een geslepen kennis van zaken en een feilloze goede smaak die boeken weet te kiezen, die naar inhoud èn naar vorm het voortreffelijkste in één geheel wisten samen te binden. De *bibliofiel-editie*, waarvan de kleine oplage - soms een noodzaak, soms een snobisme - noch de hoge prijs in zich enige verdienste behelzen, heeft niet enkel als verfijnd genotmiddel redenen van bestaan. Ook typografisch kan deze een voortrekkende functie vervullen, die voor de overige, zo men wil: normale productie, van onschatbare waarde kan zijn. Hier immers kan, door de ruimere middelen dan in de normale omstandigheden beschikbaar plegen te zijn, geëxperimenteerd en ook gerealiseerd worden, hetgeen beduidend tot de typografische vormgeving in het algemeen zal bijdragen. Het is uitermate te betreuren, dat dit in ons land geheel aan particulier initiatief en middelen wordt overgelaten en dat bovendien de alleszins meest geslaagde verwerkelijkingen vrijwel achteloos werden voorbijgegaan. Van *Mr. J.F. van Royen* zal men weten,

dat hij secretaris-generaal van de P.T.T. is en voorzitter van de VANK, enz. maar een beschamend gering aantal belangstellenden weet van zijn meesterlijke drukken van de *Zilverdistel* en *Kunera-pers*; van *S.H. de Roos* en *J. van Krimpen* weet men, misschien, dat men zijn drukwerk in hun reeds talrijke en voortreffelijke letters kan vervaardigd krijgen, maar hoe weinigen bezitten een schoon boek van de *Heuvel-pers* of uit de *Palladium-reeks*; zó schaarsen waren lid van de bibliofielen-vereniging '*Joan Bleau*', dat deze reeds voor jaren overleed en hoe weinigen zullen - óók in de vredigste tijden - geneigd blijken een vernieuwde poging daadwerkelijker te steunen dan door het bezoek aan een of andere tentoonstelling van fraaie Nederlandse boek- en drukwerken? Het is pijnlijk hier vast te stellen, dat de Nederlandse typografie bij officiële vertegenwoordigingen in het buitenland gaarne naar voren geschoven wordt en daar, bovenal door particulier initiatief, dan ook een zo algemene als onmiskenbare vermaardheid geniet, terwijl de eigen typografie in al haar geledingen hier te lande vrijwel volslagen verwaarloosd en schadelijk zelfs miskend wordt. Moet het drukwerk van de P.T.T. als Mr. van Royens heengaat, een tijdlang voortzeulen op diens bemoeiingen - waardoor het één gunstige uitzondering werd op een trieste officiële en semi-officiële regel! - om dan roemloos te verzinken tot de grauwe algemeenheid?

Waarom hebben de besten in den lande nooit part noch deel gehad - noch kans dit in afzienbare tijd wel te krijgen - in het typografisch on-

derwijs? Waarom moeten lands- en stadsdrukkerijen de meestal dubieuze bekwaamheid van derden inroepen, zo er al iets toonbaars van de persen moet komen? En waarom moeten grootdrukwerkverbruikers als Nederl. Spoorwegen en Kon. Ned. Jaarbeurs kans zien velerlei papier steeds weer te voorzien van uitgelezen banaliteiten en lelijkheden? Waagt men zich aan een tijdschrift dan is het niet beter gesteld... om van het peil van allerlei 'reclame' drukwerk liever zorgvuldig te zwijgen. Viert men een jubileum, dan late men, de hoge uitzondering zij hier met ere vermeld, het 'gedenkboek' liever ongezien. Zelfs de menselijke ijdelheid werkt hier niet stimulerend: ik was in de gelegenheid een grote verzameling gedrukte genealogieën te zien, waarvan de drukkosten merendeels zo hoog te schatten waren als de drukwerken diep te verachten blijven.

Deze toestand is natuurlijk tweeledig: enerzijds de opdrachtgever, die, ook al tast hij diep in de beurs, er niets (of iets verkeerds!)[1] aan gelegen laat liggen, dat hij iets moois tot stand kan laten brengen, anderzijds de bekwaamheid en het gezag om dit te handhaven ten opzichte van den opdrachtgever, die de uitvoerder kan doen gelden. Het is een feit, dat alle gemechaniseerde bedrij-

1) Dit is zelfs een veel voorkomend geval, dat gepaard gaat met de trieste mentaliteit: ik wil 't zo hebben, ik laat mij niet raden - wat verbeelden die knullen zich? - want ik *betaal* er immers voor... of: ik heb er duur voor betaald, *dus* is het ook erg mooi... Waarbij nog te voegen is: gaarne duizend gulden méér voor een mooiere auto, maar geen kwartje extra voor beter drukwerk. Hoewel lelijk, duur drukwerk in de regel fraai èn goedkoper te maken is!

ven daarom alleen reeds een dusdanig snel groeiende aandacht gevergd hebben, dat de genegenheid voor het zuivere en schone ambachtelijke veelal verschrompeld is. Er zijn reeds drukwerkfabrieken en tot in de kleinste bedrijfjes wordt dan nodig geoordeeld fabriekje te spelen... Dat traditie en alle overige hoedanigheden, die misschien niet direct maar op de duur zeer zeker weer invloed op het rendement of dividend hebben, vooralsnog aan de kapstok der overbodige kledij hangen is een zo algemeen als betreurenswaardig feit. Hierbij komen het naamloze leed van de naamloze vennootschap en vele andere factoren, die typografische analphabeten aan het hoofd van de zetkasten als anderszins zetten, mits deze de ‘belangen’ van de helft der aandelen plus één bijzonder heten te behartigen. Dit is trouwens geen bepaalde eigenschap van het drukkersvak: in schier ieder bedrijf en beroep is de klad van de verworden tijd gekomen. Dit is voor de stand van een beroep op dit moment weinig bevorderlijk, maar anderzijds dwingt het tot bezinning en... tot de onvermijdelijke verbetering, die verkeerd gedane zaken in gezonder banen zal doen herleven.

Wanneer de Nederlandse drukker er weer een eer in zal stellen een kieskeurig en kundig bibliofiel tevens te zijn, dan krijgt de gedemoraliseerde opdrachtgever nauwelijks een andere kans meer dan allereerst les èn daarna schoon en voornaam uitgevoerde drukwerken te krijgen.

Intussen woeden allerwegen ‘reclame-bureau's’ en ‘adviseurs’, die, indien onbevoegd, over-

bodig zijn en indien prijzenswaardig vakkundig, binnen en niet buiten de bedrijven thuis behoren. Een verschijnsel, dat nu welig tiert en dat wel altijd, maar dan een zielig bestaan zal leiden, is de vervaardiging van de schijn, in de gunstigste gevallen de bedrieglijke schijn van het werkelijk goede. Hier is op een ander euvel te wijzen: de vrijwel geheel ontbrekende typografische kritiek. De dag- en maandbladen plegen aan het einde van een boekbespreking enige woorden te wijden aan de uitvoering van het behandelde boek. Met een hardnekkige en schuldige genegenheid voor de meest plat-getreden gemeenplaatsen is rijp en groen *'keurig verzorgd', 'voor de uitvoering niets dan lof', 'de uitgevers verdienen een woord van hulde'* enz. enz. Daarna moogt u dan de gok wagen voor het leesbare of onleesbare, maar merendeels typografisch misbaksel. Men heeft om een en ander te verbeteren al enige malen een jaarlijkse keuze publiek gemaakt, de '*50 beste boeken*' van het jaar. Het komt mij voor doeltreffender te zijn, indien hiernaast tevens de '*50 slechtste* (*lelijkste*) *boeken*' met een uitvoerig rapport van de jury aan de kaak en ten toon gesteld werden. Ik verzeker de juryleden dan geen rustig verder leven, maar gewis een opvoedkundig succes nopens de belangstellende gemeente, die altijd gevoeliger blijft voor ongewende blaam dan voor verwachte lof.

Tot in de luxe-editie en de half-luxe-uitgave (over welk geenszins diepzinnig onderscheid uw boekhandelaar u zo nodig nog kan inlichten) is het snobisme mitsgaders de nietswaardige schijn-

bedrieger binnengedrongen. Zij zijn, gelukkig, reeds een roemloze dood aan het sterven, hoewel de levensgeesten blijkbaar nog niet geheel geweken zijn. Het in prijs goedkope boek - de zojuist gesignaleerde uitgaven zijn te dikwijls een grove speculatie op onverantwoorde winsten - maar dat daarnaast bijzonder goede typografische eigenschappen bezit, wordt om allerlei troebele en verwrongen redenen soms Don Quichotterig aangevallen en zo stompzinnig als onkundig gepoogd te kleineren. Wordt het daarom niet méér dan dringend nodig, dat vóór nog de alles genezende tijd heeft ingegrepen, oordeelkundig de goede weg gewezen wordt in dit onbetreden labyrinth?

Het gelukkigst is de boekenhouder, die een eigen opvatting omtrent *zijn* boeken er op na kan houden. Deze is altijd een bibliofiel, ook al kan hij geen dure boeken kopen: binnen schier ieders bereik zijn fraai gedrukte boeken te krijgen, die een keur voor het oog en een lust voor de geest bieden. Het is geenszins ondenkbaar, dat de krant een schoon stuk drukwerk kan zijn, al hapert dààr in Nederland nog vrijwel alles aan.

Overigens welke eisen stelt men aan zijn boeken? Deze zijn velerlei... Om nu de tegenvoeter van de super-de-luxe-editie te noemen: heeft niet *Louis Couperus* terecht de lof gezongen van de gewone franse roman, die in nederlandse ogen gemeenlijk als een gemeen stuk drukwerk geldt? Geen boek ter wereld is handzamer en beantwoordt pretentielozer aan de karakteristiek die *Paul Valéry* geeft van het boek, dat vóór alles

‘*un instrument à lire*’, een instrument om te lezen is! U moet zich levendig kunnen voorstellen, dat ik *niet* kwaad kan worden - integendeel! - wanneer ik mij *Jozef Israëls* voor de geest haal, die, gezeten in de toenmalige stoomtram van den Haag naar Scheveningen dagelijks verdiept was in een boek en telkens wanneer hij de lectuur beeindigd had van twee bladzijden tekst op één blad papier, dit zorgvuldig uitscheurde en vrolijk achter 't trammetje liet wegwapperen. Twee dichters krijgen bij gelijke belangstelling één nummer van een letterkundig tijdschrift in handen en delen het eerst vertikaal doormidden om daarna iedere helft zorgvuldig horizontaal te scheuren: het was het eerste nummer van ‘Nu’, waarmede bovendien - zó levensgroot stond de naam op het omslag - niet welvoeglijk in frans kennende landen in het openbaar te reizen viel. Waarmede alleen betoogd wil worden, dat een boek niet zachthandiger aangevat dient te worden dan dit boek vereist.

Van de andere kant is het grotelijks verkeerd om schone banden, edel papier of fraaie drukken enig letsel te bezorgen! Iemand die enige waarde hecht aan zijn boeken, zal ook weten *hoe* deze gehouden moeten worden. Allereerst dan in zijn eigen onvervreemdbaar bezit. Hiertoe is een volkomen gekende boekenkast of bibliotheek - hetzij deze groot of klein is! - en de scherpe zin om de inhoud daarvan onder eigen hoede te houden van veel practischer effect dan een ex-libris. Dit eigen boekmerk is (behoorlijk gehanteerd!) een onschuldige toevoeging, die soms zelfs bijzonder

fraai kan zijn. Ook hier heeft de mode zich met vergankelijke ijver mede bemoeid - en doet dit nog wel, al is de belangstelling luwende - zodat de trefpunten van mooi en mode een uitzondering werden. Ik ken meerdere verwoede verzamelaren van boeken, die wel ex-librissen bezaten, doch enkel om met deze papiertjes verzamelende vrienden een genoegen te kunnen doen. Hun boeken zelf bleven er gespeend van... Aan een boekenkast is de omgang van den eigenaar met zijn boeken zo feilloos te zien als de kennis omtrent schilderijen aan de kuiten van den beschouwer ervan.

Dat men boeken indeelt naar de onderling verschillende hoogten is best (met zo heel veel 'gemiddelde' hoogten behoeft men geen rekening te houden (tussen een 'groot' en een 'klein' boek liggen gemeenlijk enige cm verschil) maar dat men boekenplanken bezet met rechts het grootste tot aflopend links het kleinste boek (of omgekeerd) is volledig verkeerd. Hieruit blijkt alleen, dat de eigenaar maling heeft aan de inhoud en het bepalend deel van het innerlijk en uiterlijk van zijn boeken, door alléén op de materiële hoogte ervan acht te slaan.

In principe zou ik boeken aaneenrijen uit hoofde van hun saamhorigheid, waarbij dan, om overwegingen van economisch gebruik van de beschikbare ruimten, de noodzakelijke afwijkingen geboden kunnen zijn: de grote boeken beneden in de kast, de kleine boven.

Zo is een chronologische volgorde binnen dit kader verre te verkiezen boven b.v. een alfabeti-

sche: de eerste eist (en verraadt!) meerdere vertrouwdheid met de eigen boeken dan alleen de kennis van het alfabet.

Het is ondoenlijk om algemene richtlijnen te geven. Daarvoor zijn de omstandigheden van alle denkbare boekerijen te zeer uiteenlopend: de bibliotheek van een universiteit stelt andere eisen dan die van den zit-slaapkamer-bewoner... Er is één algemeen geldend begrip: houdt van uw boeken, dan zult u ze met enige en dan ook aanwezige zorg thuis weten te houden en de manier, waarop u ze houdt, zal onder iedere omstandigheid boven iedere blaam of lof verheven zijn. Overigens: blaam of lof kunnen u koud laten, want gij leeft tevreden met uw allerbeste en trouwste vrienden, uw boeken.

'Door woorden kwam ik tot boeken, door boeken kwam ik tot papier, door papier kwam ik tot woorden.'

Het cliché van deze bladzijde werd ontleend aan *A dictionary of paper and paper-making terms* door E.J. Labarre (Swets & Zeitlinger, Amsterdam 1937), de clichés van bladz. 27 uit de *letterproeven* van de lettergieterij 'Amsterdam' te Amsterdam en Schelter und Giesecke te Leipzig, van bladz. 85 uit W.A. Churchil, *Watermarks en paper*, (M. Hertzberger, Amsterdam), van bladz. 90 en 92 uit *Het papier* door J. Bekk en F. Mees (G.H. Bührmann's Papiergroothandel, Amsterdam).

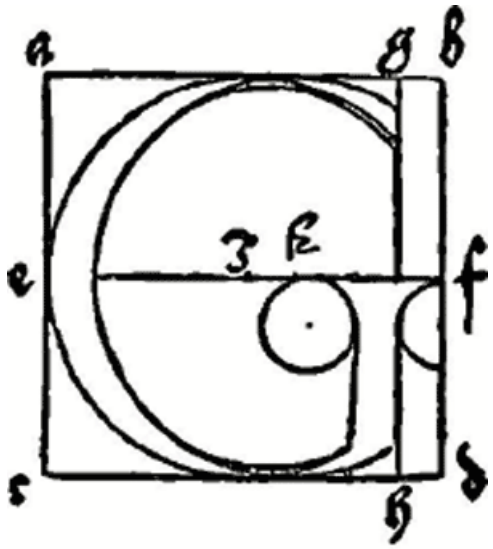

Albrecht Dürer.
Letterconstructies uit de 16de eeuw.

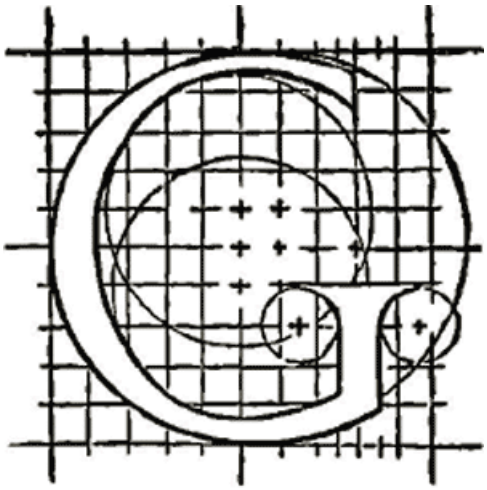

Geofroy Tory.

ABCDEFGHIJKLMNOPQRSTUVWXYZ
abcdefghijklmnopqrstuvwxyz
ABCDEFGHIJKLMNOPQRSTUVWXYZ
abcdefghijklmnopqrstuvwxyz

Eric Gill. De Perpetua, waaruit dit boekje werd gezet.